

मायादेवी गाउँपालिका

खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजना
(२०८२/२०८३ देखि २०८६/२०८७)

Right to Food and Food Systems Strategic Plan
(2025-2030)

मायादेवी गाउँपालिका

गाउँ कार्यपालिकाको कार्यालय

पकडी, कपिलवस्तु
लुम्बिनी प्रदेश, नेपाल

मायादेवी गाउँपालिका
खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजना
(२०८२/२०८३ देखि २०८६/२०८७)

Right to Food and Food Systems Strategic Plan
(2025-2030)

मायादेवी गाउँपालिका
गाउँ कार्यपालिकाको कार्यालय
पकडी, कपिलवस्तु, लुम्बिनी प्रदेश, नेपाल

शुभकामना मन्तव्य

मायादेवी गाउँपालिका, कपिलवस्तु जिल्लाको मध्यवर्ती तराई क्षेत्रमा अवस्थित ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक र कृषि दृष्टिकोणले समृद्ध स्थानीय तह हो। बौद्ध सभ्यता र बुद्धसँग सम्बन्धित पवित्र स्थलहरू रहेको यस क्षेत्रले धार्मिक पर्यटन, जैविक विविधता, उर्वर कृषियोग्य जमिन र परम्परागत ज्ञान प्रणालीका कारण रणनीतिक विकासका निम्ति प्रशस्त सम्भावनाहरू बोकेको छ। यहाँका जनताको प्रमुख जीविकोपार्जनको माध्यम कृषि, पशुपालन, रोजगारी र विदेशबाट आउने विप्रेषण हो। यद्यपि, जलवायु परिवर्तन, भूमि उपयोगमा असन्तुलन, सिमित स्रोतको उपयोग, खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको न्यून स्तर जस्ता समस्याहरूले दीगो विकासमा चुनौतीहरू थपिरहेका छन्।

नेपाल सरकारद्वारा जारी खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता ऐन, २०७५, सोको कार्यान्वयन कार्यविधि, २०८१, तथा खाद्य प्रणाली रूपान्तरण कार्यचक्र लाई आधार मानी मायादेवी गाउँपालिकाले आफ्ना स्थानीय सन्दर्भ, समस्या, आवश्यकता र स्रोतको पहिचान गरेर पाँच वर्षे खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजना योजना (२०८२/८३ - २०८६/८७) तयार गरेको हो।

यस रणनीतिक योजना निर्माण कार्यलाई थप व्यवस्थित, सहभागी र व्यवहारिक बनाउने उद्देश्यले सहयात्री कन्सल्टको प्राविधिक नेतृत्वमा तीन दिने अभिमुखीकरण तालिम संचालन गरिएको थियो। तालिममा पालिकाका प्रमुख जनप्रतिनिधिहरू, वडास्तरका प्रतिनिधि, कृषक समूह, महिला समूह, विद्यालय, स्वास्थ्य संस्था, नागरिक समाजका प्रतिनिधि, प्राविधिक कर्मचारी, युवा र सरोकारवाला निकायहरूको सक्रिय सहभागिता सुनिश्चित गरिएको थियो। तालिम पश्चात सहभागीतामूलक ढंगले एक कार्यदल गठन गरी पालिकाभरिका सरोकारवाला, समूह र समुदायहरूसँग प्रत्यक्ष संवाद, तथ्यांक संकलन, समस्या पहिचान, स्रोतको अभिलेख, चुनौती र अवसर विश्लेषण, स्थानीय प्राथमिकताको सूचीकरण, नीति समन्वय लगायतका चरणहरू पार गर्दै अन्ततः यो विस्तृत रणनीतिक योजना तयार गरिएको हो।

उक्त योजना मार्फत गाउँपालिकाले स्थानीय खाद्य सुरक्षाको अवस्था सुधार गर्ने, पोषण स्तरमा वृद्धिका लागि सेवा तथा कार्यक्रमहरू प्रवर्द्धन गर्ने, स्थानीय खाद्य प्रणालीलाई समृद्ध बनाउने, बजेट र नीतिमा खाद्य अधिकार तथा पोषणलाई प्राथमिकता दिने लक्ष्य राखेको छ।

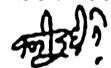
गाउँपालिकाले यस रणनीतिक योजनालाई आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को नीति तथा कार्यक्रममा समेत आधिकारिक रूपमा समावेश गरी कार्यान्वयनमा लैजाने प्रतिबद्धता जनाइसकेको छ। साथै, यस योजना पालिकाको आगामी विकासको मेरुदण्ड बन्ने विश्वास लिएको छ।

यस योजनाको तयारीमा सहयोग गर्ने सबै सरोकारवालाहरू—पालिका अध्यक्ष तथा उपाध्यक्षज्यूहरू, वडाध्यक्षहरू, योजना शाखा, स्वास्थ्य शाखा, कृषि शाखा, तालिममा सहभागी प्रतिनिधिहरू, स्थानीय समुदाय, महिला, किशोरी, दलित, जनजाति, कृषक, युवा समूह र संस्थाहरू प्रति हामी गहिरो आभार प्रकट गर्न चाहन्छौं।

यस कार्यमा प्राविधिक सहयोग पुऱ्याउने कालिका स्वावलम्बन सामाजिक केन्द्र (KSSC Nepal), फरवार्ड नेपाल, तथा सहयात्री कन्सल्टलाई विशेष धन्यवाद व्यक्त गर्दछौं। साथै, BMZ/WHH को आर्थिक सहयोगमा सञ्चालित सुधारिएको खाद्य प्रणाली परियोजना Improved Food System Project (NPL1083-22) अन्तर्गत यो योजना निर्माण कार्य सम्पन्न गर्न सकिएको हो।

हामी मायादेवी गाउँपालिकाको तर्फबाट गर्वका साथ भन्न चाहन्छौं कि यो रणनीतिक योजना हाम्रो पालिकाको खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको दिशामा उठाइएको ऐतिहासिक कदम हो।

हामी सबै सरोकारवाला, दातृ निकाय तथा समुदायसँग सहकार्य गर्दै यस योजनालाई सफल रूपमा कार्यान्वयन गर्ने प्रतिबद्धता को साथै यस गाउँपालिकाको तर्फबाट खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजनाको सफल कार्यान्वयनका लागि शुभकामना व्यक्त गर्दछु।

वलिउद्दीन मुसलमान

गाउँपालिका अध्यक्ष

मायादेवी गाउँपालिका, कपिलवस्तु

शुभकामना मन्तव्य

मायादेवी गाउँपालिका, कपिलवस्तु जिल्लाको ऐतिहासिक, धार्मिक तथा कृषि सम्भावनायुक्त एक महत्वपूर्ण स्थानीय तह हो । बुद्ध जन्मस्थल लुम्बिनीसँग नजिक रहेको तथा बौद्ध सभ्यताको आदिस्थलका रूपमा चिनिएको यस पालिकाले विभिन्न जातजाति, भाषा, संस्कृति र परम्परागत कृषि प्रणालीको समृद्ध मिश्रण बोकेको छ । यहाँका अधिकांश बासिन्दाको जीविकोपार्जनको आधार कृषि, पशुपालन, र श्रममुखी पेशाहरूमा आधारित रहेको छ । यद्यपि, बदलिंदो जलवायु, सिमित स्रोत/साधन, तथा पोषणको न्यून अवस्था जस्ता कारणहरूले खाद्य सुरक्षा र पोषणमा गम्भीर चुनौतीहरू देखिएका छन् ।

नेपाल सरकारद्वारा जारी खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता ऐन, २०७५, सोको कार्यान्वयन कार्यविधि, २०८१, तथा खाद्य प्रणाली रूपान्तरण कार्यचक्र लाई मार्गदर्शकका रूपमा लिई, मायादेवी गाउँपालिकाले स्थानीय आवश्यकता, स्रोत र सन्दर्भअनुसार पाँचवर्षे खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजना (२०८२/८३ - २०८६/८७) तयार गरेको हो ।

योजना निर्माणका लागि पालिकास्तरका सरोकारवालाहरूलाई समेटी सहयात्री परामर्शदाताको सहजीकरणमा तीन दिने अभिमुखीकरण कार्यक्रम संचालन गरियो। त्यसपश्चात् एक कार्यदल गठन गरी स्थानीय समुदाय, महिला समूह, कृषक समूह, स्वास्थ्य तथा शिक्षा क्षेत्रका प्रतिनिधिहरूसँग प्रत्यक्ष परामर्श, तथ्यांक संकलन र मूल्याङ्कन गरिएको थियो । सहभागी र समावेशी प्रक्रियाबाट स्थानीय आवश्यकता र प्राथमिकताको पहिचान गरी अन्ततः यो रणनीतिक योजना तयार गरिएको हो।

उक्त योजना बि.एम.जेड/वेल्ड हङ्गर हिल्फेको आर्थिक सहयोगमा सञ्चालित सुधारिएको खाद्य प्रणाली परियोजना अन्तर्गत कालिका स्वावलम्बन सामाजिक केन्द्र र फरवार्ड नेपालको प्राविधिक सहकार्यमा तयार गरिएको हो ।

यस योजनाले गाउँपालिकाको खाद्य सुरक्षाको अवस्था सुधार, पोषण प्रवर्द्धन, स्थानीय उत्पादन प्रणाली सुदृढीकरण, बजेट तथा नीतिमा पोषण समावेश, र कमजोर वर्गको पहुँच विस्तारमा रणनीतिक मार्गदर्शन गर्नेछ । पालिकाले यस योजनालाई पूर्ण रूपमा अवलम्बन गर्दै आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को नीति तथा कार्यक्रममा समेत यसलाई समावेश गरेको जानकारी गराउँछु। साथै, पालिकाले यस्ता दीर्घकालीन नीति तथा रणनीति निर्माणलाई नियमित अभ्यासको रूपमा संस्थागत गर्ने प्रतिबद्धता पनि जनाएको छ।

यस अवसरमा, योजना निर्माण प्रक्रिया सफल पार्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुहुने पालिकाका पदाधिकारी, जनप्रतिनिधि, सरोकारवाला निकायहरू, समुदाय, सहजीकरण टोली, र अन्य सहयोगी निकायहरूलाई हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु । साथै, आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने BMZ/WHH, KSSC, FORWARD Nepal, तथा सहयात्री परामर्शदाता प्रति विशेष आभार प्रकट गर्दछु ।

यो रणनीतिक योजना मायादेवी गाउँपालिकालाई समावेशी, पोषणमैत्री र दिगो खाद्य प्रणाली निर्माणतर्फ अघि बढाउने मार्गचित्र बन्नेछ भन्ने पूर्ण विश्वास लिएको छु । योजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि निरन्तर सहकार्य, समन्वय र अनुगमन गरिनेछ भन्ने प्रतिबद्धता साथ मायादेवी गाउँपालिका पकडी, कपिलवस्तुको तर्फबाट खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजनाको सफलताका लागि हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

धन्यवाद

सरस्वती

सरस्वती यादव

गाउँपालिका उपाध्यक्ष
मायादेवी गाउँपालिका, कपिलवस्तु

शुभकामना मन्तव्य

मायादेवी गाउँपालिका, कपिलवस्तु जिल्लाको ऐतिहासिक, धार्मिक तथा कृषि सम्भावनायुक्त एक महत्वपूर्ण स्थानीय तह हो । बुद्ध जन्मस्थल लुम्बिनीसँग नजिक रहेको तथा बौद्ध सभ्यताको आदिस्थलका रूपमा चिनिएको यस पालिकाले विभिन्न जातजाति, भाषा, संस्कृति र परम्परागत कृषि प्रणालीको समृद्ध मिश्रण बोकेको छ । यहाँका अधिकांश बासिन्दाको जीविकोपार्जनको आधार कृषि, पशुपालन, र श्रममुखी पेशाहरूमा आधारित रहेको छ । यद्यपि, बदलिंदो जलवायु, सिमित स्रोत (साधन, तथा पोषणको न्यून अवस्था जस्ता कारणहरूले खाद्य सुरक्षा र पोषणमा गम्भीर चुनौतीहरू देखिएका छन् ।

नेपाल सरकारद्वारा जारी खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता ऐन, २०७५, सोको कार्यान्वयन कार्यविधि, २०८१, तथा खाद्य प्रणाली रूपान्तरण कार्यचक्रलाई मार्गदर्शकका रूपमा लिई, मायादेवी गाउँपालिकाले स्थानीय आवश्यकता, स्रोत र सन्दर्भअनुसार पाँचवर्षे खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजना (२०८२/८३ - २०८६/८७) तयार गरेको हो ।

योजना निर्माणका लागि पालिकास्तरका सरोकारवालाहरूलाई समेटी सहयात्री कन्सल्टको सहजीकरणमा तीन दिने अभिमुखीकरण कार्यक्रम संचालन गरियो । त्यसपश्चात् एक कार्यदल गठन गरी स्थानीय समुदाय, महिला समूह, कृषक समूह, स्वास्थ्य तथा शिक्षा क्षेत्रका प्रतिनिधिहरूसँग प्रत्यक्ष परामर्श, तथ्यांक संकलन र मूल्याङ्कन गरिएको थियो । सहभागी र समावेशी प्रक्रियाबाट स्थानीय आवश्यकता र प्राथमिकताको पहिचान गरी अन्ततः यो रणनीतिक योजना तयार गरिएको हो ।

उक्त योजना BMZ/WHH को आर्थिक सहयोगमा सञ्चालित सुधारित खाद्य प्रणाली परियोजना (NPL1083-22) अन्तर्गत कालिका स्वावलम्बन सामाजिक केन्द्र (KSSC) र फरवार्ड नेपालको प्राविधिक सहकार्यमा तयार गरिएको हो ।

यस योजनाले गाउँपालिकाको खाद्य सुरक्षाको अवस्था सुधार, पोषण प्रवर्द्धन, स्थानीय उत्पादन प्रणाली सुदृढीकरण, बजेट तथा नीतिमा पोषण समावेश, र कमजोर वर्गको पहुँच विस्तारमा रणनीतिक मार्गदर्शन गर्नेछ । पालिकाले यस योजनालाई पूर्ण रूपमा अवलम्बन गर्दै आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को नीति तथा कार्यक्रममा समेत यसलाई समावेश गरेको जानकारी गराउँछु । साथै, पालिकाले यस्ता दीर्घकालीन नीति तथा रणनीति निर्माणलाई नियमित अभ्यासको रूपमा institutionalize गर्ने प्रतिबद्धता पनि जनाएको छ ।

यस अवसरमा, योजना निर्माण प्रक्रिया सफल पार्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुहुने पालिकाका पदाधिकारी, जनप्रतिनिधि, सरोकारवाला निकायहरू, समुदाय, सहजीकरण टोली, र अन्य सहयोगी निकायहरूलाई हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु साथै, आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने BMZ/WHH, KSSC, FORWARD Nepal, तथा Sahayatri Consult प्रति विशेष आभार प्रकट गर्दछु ।

हामी पूर्ण विश्वासका साथ भन्छौं कि यो रणनीतिक योजना मायादेवी गाउँपालिकालाई समावेशी, पोषणमैत्री र दिगो खाद्य प्रणाली निर्माणतर्फ अघि बढाउने मार्गचित्र बन्नेछ । योजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि निरन्तर सहकार्य, समन्वय र अनुगमन गरिनेछ भन्ने प्रतिबद्धता साथ मायादेवी गाउँपालिका पकडी, कपिलवस्तुको तर्फबाट खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजनाको लागि शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

धन्यवाद

नरेन्द्र यादव

प्रमुख प्रशासकिय अधिकृत
मायादेवी गाउँपालिका, कपिलवस्तु

बिषय सूची

परिच्छेद-१	१
१.१ परिचय: गाउँपालिकाको पृष्ठभूमि	१
१.२ खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजनाको सान्दर्भिकता	१
१.३ खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजना	३
१.४ खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजनाको सारसंक्षेप	६
परिच्छेद-२	८
२.१ खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणालीको अवस्था	८
२.१.१ कृषि तथा पशुपालन	८
२.१.२ सिचाई सुबिधा	११
२.१.३ मल, कीटनाशक र बीउ व्यवस्थापन	११
२.१.४ रोजगारीको स्थिति	१२
२.१.५ खाद्य सुरक्षाको स्थिति	१२
२.१.६ खानपानको ब्यबहार र पोषणको अवस्था	१३
२.१.७ जलवायु परिवर्तन र यसको कृषि क्षेत्रमा प्रभाव	१३
२.२ खाद्य प्रणालीका मुख्य समस्याहरू तथा कमजोर खाद्य प्रणालीका कारणहरू	१४
२.२.१ समस्या विश्लेषण: अस्थिर र कमजोर खाद्य प्रणाली	१५
२.३ खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको सन्दर्भमा सबल पक्ष, दुर्बल पक्ष, अवसर र चुनौतीहरू	१८
२.४ सरोकारवालाहरूको नक्सांकन र विश्लेषण	२०
२.५ दिगो खाद्य प्रणालीका लागि निर्धारित लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू	२३
२.५.१ उद्देश्य विश्लेषण: स्थिर र सबल खाद्य प्रणाली	२३
२.६ कार्यक्षेत्र र कार्यक्रमहरू	२८
२.६.१ क्रियाकलापहरूको प्राथमिकताको लागि अंक निर्धारण	३०
२.६.२ प्रस्तावित कार्यक्रमको खाका	३४
परिच्छेद-३	४४
३.१ योजना कार्यन्वयनका रणनीतिहरू	४४
३.२ संस्थागत व्यवस्था	४४
३.३ वित्तीय व्यवस्थापन	४४
३.४ लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरण	४५
३.५ सूचना प्रविधिमाफर्त अभिलेखीकरण तथा प्रकाशन	४५
३.६ अनुगमन तथा मुल्यांकन	४६

३.७ संभावित जोखिम तथा सम्बोधनका उपायहरू	४६
३.८ आगामी दिशा	४८
४. अनुसूचीहरू	४९
अनुसूची ४.१: पञ्चवर्षीय कार्यान्वयनको योजना	४९
अनुसूची ४.२: जनसांख्यिकीय विवरण	५४
अनुसूची ४.३: ५-वर्षे उमेर समूह र लिङ्गानुसार जनसंख्या	५५
अनुसूची ४.४: किसान परिवार र विभिन्न बालीमा जमिनको क्षेत्रफल	५६
अनुसूची ४.५: परिवारको बार्षिक आम्दानिका क्षेत्रहरू (औसत आम्दानि)	५६
अनुसूची ४.६: गाउँपालिकासंग भएको सान्दर्भिक ऐन, कानून, निर्देशिका तथा कार्यविधिहरू.....	५६
अनुसूची ४.७: खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजना निर्माण गोष्ठीमा सहभागीहरूको विवरण	५७
अनुसूची ४.८: खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजना निर्माण गोष्ठीको बिषयबस्तु	५९
अनुसूची ४.९: खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजना निर्माणका लागि गठीत कार्यदल तथा सल्लाहकारको विवरण	६०
अनुसूची ४.१०: सन्दर्भ सामाग्रीहरू	६१

खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजना परिच्छेद - १

१.१ परिचय: गाउँपालिकाको पृष्ठभूमि

लुम्बिनी प्रदेश अन्तर्गत पर्ने कपिलवस्तु जिल्लाको मायादेवी गाउँपालिका कपिलवस्तु जिल्लाको साविकका आठ गा.वि.स.हरू - पकडी, अभिराव, फुलिका, पिपरा, बलुहवा, डुमरा, हरनामपुर र बिजुवा - समायोजन भई बनेको गाउँपालिका हो। कुल क्षेत्रफल ८८.५३ वर्ग कि.मी. ओगटेको यस गाउँपालिकाको सिमाना पूर्वमा शुद्धोधन गाउँपालिका, पश्चिममा कपिलवस्तु नगरपालिका र यशोधरा गाउँपालिका नगरपालिका, उत्तरमा बाणगङ्गा नगरपालिका र दक्षिणमा छिमेकी राष्ट्र भारत संग जोडिएको छ। ८ वटा वार्डहरूमा विभाजित यो गाउँपालिकाको कार्यालय पकडी बजारमा रहेको छ। गाउँपालिकाको वार्ड नं. ५ मा अवस्थित सिसहनियाकोट ऐतिहासिक पर्यटकिय क्षेत्रको रूपमा परिचित छ। सिसहनियाकोट प्राचीन कपिलवस्तु शहरको हिस्सा भएको विश्वास गरिन्छ, जहाँ सिद्धार्थ गौतमले (बुद्ध) आफ्नो बाल्यकाल बिताएका थिए।

जनसांख्यिक तिवरण:

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को अनुसार मायादेवी गाउँपालिकाको कुल जनसंख्या ५५,९७२ (पुरुष - २७,१२४ र महिला - २८,८४८) रहेको छ। लैंगिक अनुपात ९४.०२ रहेको यस गाउँपालिकामा वार्षिक जनसंख्या वृद्धिदर १.४३ प्रतिशत रहेकोछ। कुल ८,४४३ घरधुरीहरू रहेको यस पालिकामा औसत रूपमा प्रत्येक घरमा ६.६३ जना बसोबास गर्छन्। जनसंख्याको सघनता पनि उल्लेखनीय छ, यहाँ प्रति वर्ग किलोमिटरमा ६३२ जना मानिसहरू बसोबास गरिरहेका छन्। शैक्षिक अवस्थालाई हेर्दा, गाउँपालिकामा कुल साक्षरता दर ७२.६ प्रतिशत रहेको छ। जसमा पुरुष साक्षरता दर ८१.२ प्रतिशत छ भने महिला साक्षरता दर ६४.५ प्रतिशत मात्र छ। यसले महिला र पुरुष बीच शैक्षिक पहुँचमा अझै पनि केही असमानता रहेको देखाउँछ। गाउँपालिकाको कुल जनसंख्याको करिब १.६ प्रतिशत व्यक्तिहरू अपाङ्गता भएका छन्। मधेशी समुदायको बाहुल्यता रहेको यो गाउँपालिकामा मुस्लिम, यादव, कुर्मी, चमार (राम), पासवान (पसी), ब्राहमण, कलवार, मल्लाह, धोबी, गुप्ता लगायतका जातजातीहरूको बसोबास रहेको छ।

१.२ खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजनाको सान्दर्भिकता

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा ३६ ले प्रत्येक नागरिकलाई खाद्य अधिकार सुनिश्चित गरेको छ, जसमा पर्याप्त, पोषणयुक्त र सुरक्षित खाद्य पहुँचको ग्यारेन्टी गरिएको छ। खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी ऐन २०७५ र खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी नियमावली २०८० ले नागरिकको खाद्य तथा किसानको खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी अधिकारलाई थप सुनिश्चितता गरेको छ र यसको कार्यान्वयनका लागि अवसर प्रदान गरेको छ। यी ऐन तथा नियमावलीमा भएका प्रावधानहरूलाई कार्यान्वयनका सन्दर्भमा पनि यस रणनीति योजनाको महत्वपूर्ण भूमिका रहनेछ।

त्यस्तै, नेपालले अनुमोदन गरेको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू, जस्तै संयुक्त राष्ट्रसंघको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरूले पनि खाद्य अधिकारलाई आधारभूत मानव अधिकारको रूपमा स्वीकार गरेका छन्। खाद्य प्रणालीले खाद्य उत्पादन देखि प्रशोधन, भण्डारण, बजार व्यवस्था, वितरण लगायत खाद्य शृङ्खलाका विभिन्न चरण हुँदै उपभोक्ताको भान्सा अर्थात् उपभोगको अवस्था तथा विसर्जन (Waste management) को चरण समेत समेट्दछ। समग्रमा हाम्रो जन-जीवन, आर्थिक-सामाजिक तथा वातावरणीय सबै क्षेत्रमा खाद्य प्रणालीले प्रभाव पार्दछ।

आदर्श खाद्य प्रणालीले खाद्य सुरक्षाको सुनिश्चितता, दिगो कृषिको प्रवर्द्धन, खाद्यको क्षतिमा न्यूनता, स्थानीय अर्थतन्त्रलाई बढावा, आहारमा विविधता, पौष्टिक खाद्य किफायती मूल्यमा उपलब्धता र पहुँचमा सुनिश्चितता, खाद्य स्वच्छतामा बढोत्तरी, सामाजिक समता र समतामूलक आम्दानीलाई बढावा, शिक्षा र चेतनाको प्रवर्द्धन तथा उत्थानशीलता र प्रकृति अनुकूलनतामा भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। तर हाम्रो खाद्य प्रणालीको अवस्था अपेक्षा गरेजस्तो छैन भनेर विभिन्न प्रतिवेदनहरूमा उल्लेख गरेको पाईन्छ। खाद्य उपलब्धताको क्षेत्रमा भनौं वा पोषणको क्षेत्रमा वा आर्थिक समृद्धिको क्षेत्रमा भनौं, वा समग्र वातावरणमा परेको प्रभावको सन्दर्भमा भनौं, खाद्य प्रणालीले जसरी सकारात्मक प्रभाव पार्नु पर्ने हो त्यो अवस्था छैन। अफ्रिकाको १९ को महामारीबाट सामाजिक, आर्थिक तथा मानवीय क्षेत्रमा ठूलो रूपमा नकारात्मक प्रभाव पारेको छ। यसै तथ्यलाई मध्यनजर गरी संयुक्त राष्ट्रसंघ खाद्य प्रणालीलाई रूपान्तरण गरी दिगो विकासका १७ वटै लक्ष्यहरूमा सकारात्मक प्रभाव पारी यी लक्ष्यहरू प्राप्त गर्ने पक्षमा भूमिका निर्वाह गर्न सकियोस् भनेर संयुक्त राष्ट्रसंघले सम्पूर्ण सदस्य राष्ट्रहरूलाई विद्यमान खाद्य प्रणालीको विश्लेषण, विवेचना र त्यसको आधारमा रूपान्तरणका कार्यक्रमहरू नीतिहरू पहिचान गरी कार्यान्वयन गनि सबै राष्ट्रहरूलाई आह्वान गरी संयुक्त राष्ट्र संघीय खाद्य प्रणाली शिखर सम्मेलन २०२१ को आयोजना गरिएको थियो।

शिखर सम्मेलनको सहभागिताका सन्दर्भमा नेपालले खाद्य प्रणालीको विद्यमान अवस्थाको विश्लेषण गरी प्रमुख समस्याहरूको समाधान गर्दै मौजुदा खाद्य प्रणालीलाई अफ्रिका समतामूलक, उत्थानशील र दिगोतर्फ रूपान्तरण गर्न संघीय, प्रादेशिक तथा स्थानीय सरकारहरू र प्रमुख सरोकारवालाहरूको सहभागितामा खाद्य प्रणाली संवादहरू सञ्चालन गरी रूपान्तरणका पक्षहरू पहिचान गरिएको थियो। यसै परिवेशमा लुम्बिनी प्रदेश सरकारले खाद्यलाई एउटा बस्तु (Commodity) को रूपमा नहेरी एउटा प्रणालीको रूपमा हेर्नु पर्छ भन्ने मान्यता आत्मसात गरेको छ।

सन् २०२१ मा पारित गरिएको संयुक्त राष्ट्रसंघको "Food Systems Summit" ले समावेशी, न्यायोचित र दिगो खाद्य प्रणाली निर्माणको आवश्यकता औल्याएको छ। यस शिखर सम्मेलनमा नेपालको खाद्य प्रणाली रूपान्तरण गरी दिगो विकासका लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न पहल गर्ने विषयमा प्रतिबद्धता प्रस्तुत भएका थिए। त्यसै गरी बहुक्षेत्रीय पोषण योजना, शून्य भोकमरी

रणनीति, कृषि विकास रणनीति खाद्य सुरक्षा र पोषण अवस्था सुधारमा लक्षित छन् । विद्यमान १६औं योजना (आर्थिक वर्ष २०८२/८३ देखि २०८६/८७) सम्म ले खाद्य प्रणाली रूपान्तरणलाई एक रूपान्तरणकारी रणनीतिको रूपमा उल्लेख गरेको छ । यी रणनीतिहरूलाई स्थानीयकरण गर्नका लागि पालिकाहरूले खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको योजना निर्माण तथा कार्यान्वयन महत्वपूर्ण छ । खाद्य खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको प्रक्रिया, स्थानीय तहबाटै कार्यान्वयन नभएसम्म राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता तथा राष्ट्रिय प्राथमिकताहरू प्राप्त गर्न कठिन हुने सन्दर्भमा पालिकाहरूले खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका योजनाहरू निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्न अपरिहार्य छ । यसका साथै खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको प्रक्रिया एक प्रणालीगत (system wide approach) रूपमा योजना निर्माण तथा कार्यान्वयनको अवधारणाले समाष्टिगत (holistic) दिगो विकासमा योगदान दिन्छ ।

मायादेवी गाउँपालिकाको सन्दर्भमा, कृषिमा निर्भरता उच्च भए तापनि उत्पादन तथा पहुँचमा विविध चुनौतीहरू देखिन्छन् जस्तै - जलवायु परिवर्तनको असर, सिँचाई अभाव, पोषणयुक्त खाद्य आपूर्तिमा असमानता, र विपन्न वर्गमा खाद्य असुरक्षा । यसै सन्दर्भमा स्थानीय उत्पादन र खपतबीच सन्तुलन कायम गर्न, पोषण अवस्था सुधार, तथा विपद् व्यवस्थापन र कृषि सुधार कार्यक्रमहरूलाई समन्यायिक तथा दिगो बनाउन एक स्पष्ट, दीर्घकालीन रणनीतिक योजना अत्यावश्यक छ ।

त्यसैले, गाउँपालिकाले खाद्य अधिकार प्रवर्द्धन गर्ने, स्थानीय खाद्य प्रणालीलाई दिगो बनाउने, उत्पादन र बजार पहुँचलाई सुधार गर्ने, तथा सबै समुदायका सदस्यहरूको खाद्य सुरक्षा र पोषणस्तर उकास्न तथा राष्ट्रिय लक्ष्यहरूको प्राप्तिमा योगदानका लागि "खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजना" तयार गर्नु आजको अपरिहार्य आवश्यकता हो । यस्तो योजना मार्फत गाउँपालिकाले राष्ट्रिय नीति तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धतालाई स्थानिय स्तरमा प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सक्नेछ ।

१.३ खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजना

मायादेवी गाउँपालिकाले अपेक्षा गरेको सामाजिक र आर्थिक विकासको लक्ष्य लाई सार्थक तुल्याउने सौँच अनुरूप गाउँपालिकाको खाद्य प्रणालीको तत्कालिन अवस्थाको विश्लेषण गरि खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणालीलाई सुदृढ गर्ने उद्देश्य अनुरूप यो पञ्चबर्षिय रणनीतिक योजना तयार गरिएको छ । यस रणनीतिक योजनाले खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणालीलाई सुदृढ गर्न विभिन्न योजनाहरूको तर्जुमा र त्यसको कार्यान्वयन लगायत योजनाले अपेक्षा गरेको उपलब्धिहरूको अनुगमन र मुल्याङ्कन प्रक्रियालाई प्रक्रियागत रूपमा कार्यान्वयन गर्न नीतिगत व्यवस्था गरेको छ । यस रणनीतिक योजनाको सफल कार्यान्वयनले गाउँपालिकाको खाद्य प्रणाली थप समतामूलक, उत्थानशील र दिगो हुनुका साथै प्रत्येक नागरिकलाई कानुन बमोजिम खाद्य सम्प्रभुताको हक सुनिश्चित हुने विश्वास लिइएको छ ।

रणनीतिहरूः

खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजनाको सफल कार्यान्वयनका लागि निम्न रणनीतिहरू अबलम्बन गरिनेछः

- ◆ गाउँपालिकाका सबै कृषकहरूका तथ्यांक लिई उत्पादनशील जग्गाको पहिचानका आधार मा लगानी अभिवृद्धि गर्ने ।
- ◆ संघीय तथा प्रदेश सरकारहरूको समन्वयमा आवश्यक नीति तथा कार्यक्रमहरू प्रणालीगत (system approach) रूपमा तयार गरी संचालन गर्ने ।
- ◆ स्थानीय स्तरमा उपलब्ध स्रोत-साधनको अधिकतम गर्दै, उत्पादन तथा उत्पादकत्वमा वृद्धि गर्ने ।
- ◆ खाद्यमा सम्पुर्ण नागरिकको पहुच सुनिश्चित गर्ने ।
- ◆ सबैको दिगो भविष्य सुनिश्चित गर्न खाद्य प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने ।
- ◆ रूपान्तरित खाद्य प्रणाली मार्फत भोकमरीको अन्त्य गर्ने ।
- ◆ जैविक विविधता संरक्षण मार्फत उत्पादन र उत्पादकत्व दिगो बनाउने ।
- ◆ खाद्य सुशासन कायम गर्न खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी ऐन २०७५ को कार्यान्वयन प्रभावकारी बनाउने ।
- ◆ स्थानीय र परम्परागत खाद्य प्रणालीको पुनउत्थान तथा लगानीको वृद्धि गर्ने ।
- ◆ जलवायु परिवर्तन तथा विश्वव्यापीकरणको प्रभावबाट मुक्त रहने कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने ।

योजना निर्माण प्रक्रिया र विधिः

रणनीतिक योजना तयार गर्ने अवधारणाबारे विस्तृत योजना बनाउनु अघि सम्बन्धित सरोकार वालाहरूसँग छलफल गरिएको थियो । यस सन्दर्भमा कालिका स्वावलम्बन सामाजिक केन्द्रले सम्बन्धित सरोकारवालाहरू संग नीतिगत छलफल गरेको थियो र रणनीतिक योजना तयार गर्ने प्रक्रियाहरू निर्धारण गरिएको थियो । योजना निर्माणको सन्दर्भमा गाउँपालिकाको कृषि, जीविकोपार्जन, खाद्य सुरक्षा लगायत क्षेत्रहरूको अवस्था बुझ्न आवश्यक थियो । यसै सन्दर्भमा, २०८१ फाल्गुन महिनामा कालिका स्वावलम्बन सामाजिक केन्द्रले सहयात्री कन्सल्टको प्राविधिक सहयोगमा घरधुरी सर्वेक्षण गरेको थियो । उक्त प्रक्रियामा अन्तर्गत सबै वार्डको सहभागीता हुने गरि ३७५ घरधुरीको नमुना संकलन गरिएको थियो । साथै, अनुसन्धान टोलीले नेपाल सरकारले विभिन्न समयमा गरेको अध्ययन तथा सर्वेक्षणको प्रतिवेदनहरू समेत संकलन गरि समीक्षा गरेको थियो । यस अध्ययनले गाउँपालिकाको वर्तमान अवस्था बुझ्न सहयोग पुऱ्याएको थियो । सर्वेक्षणबाट प्राप्त जानकारीलाई समेत मध्यनजर गर्दै परियोजना चक्रका पाँच चरणहरू क्रमशः समस्या विश्लेषण, उद्देश्य विश्लेषण, योजनाको निर्माण, कार्यान्वयन, र अनुगमन र मूल्याङ्कनमा आधारित भई २०८१ चैत्र महिनामा तीन दिने कार्यशाला गरिएको थियो । कार्यशालाले सहभागीहरूबीच खाद्य प्रणाली र तिनका पक्षहरू, खाद्य अधिकार, खाद्य सम्प्रभुता, खाद्य सुरक्षा र यी अवधारणाहरू बीचको अन्तरसम्बन्धहरूको विस्तृत बुझाइ प्रदान गरेको थियो ।

कार्यशालामा समस्या वृक्ष विश्लेषण विधिको प्रयोग गरेर विद्यमान खाद्य प्रणालीमा भएका समस्याहरूको विस्तृत विश्लेषणबाट सुरु गरी, खाद्य प्रणालीको सन्दर्भमा सबल दुर्बल अवसर र चुनौती (SWOT Analysis) र सरोकारवालाहरूको विश्लेषण गरिएको थियो ।

यी विश्लेषणका क्रममा पहिचान गरिएका खाद्य प्रणालीका समस्याहरू र अन्तर्निहित कारणहरूलाई सम्बोधन गरी खाद्य प्रणालीलाई रूपान्तरण गर्नका लागि लक्ष्य तथा उद्देश्य निरधारण गर्न उद्देश्य वृक्ष विश्लेषण गरिएको थियो । यसपछि खाद्य अधिकार र खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजना तर्जुमा गर्न उद्देश्यमा आधारित भई रणनीतिक क्रियाकलापहरू पहिचान र प्राथमिकीकरण गरिएको थियो । कार्यशालाको तयार पारिएको रणनीतिक योजनाको मस्यौदा रूपरेखालाई कार्यदल र सरोकारवालाहरूले थप समीक्षा र आवश्यक जानकारी समावेश गरी खाद्य अधिकार र खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजना तर्जुमा गरिएको थियो । यसका साथै मस्यौदा रणनीतिक योजनालाई अन्तिम रूप दिनु अघि संघीय, प्रादेशिक र पालिकास्तरका प्रमुख सरोकारवालाहरूसँग उनीहरूको सुझाव गरिएको थियो ।

यो रणनीतिक योजना तयार गर्ने चरणमा, गाउँपालिकाका प्रमुख सरोकारवालाहरूको सक्रिय संलग्नतामा पालिकाको वर्तमान अवस्थाको गहन विश्लेषण गरेर खाद्य अधिकार र खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजना विकास गरिएको थियो । यस प्रक्रियामा पालिका प्रतिनिधिहरू (अध्यक्ष, उपाध्यक्ष), प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत, शाखा प्रमुखहरू, सामाजिक परिचालकहरू, वडा अध्यक्षहरू, रोजगार अधिकृत, अगुवा कृषक, कृषक समूह प्रतिनिधि, पालिकामा कार्यरत गैरसरकारी संस्था, उद्योग बाणिज्य संघका प्रतिनिधि, खाद्यसँग सम्बन्धित उद्यमी/खाद्य प्रशोधकहरू रणनीतिक योजना निर्माणमा प्रत्यक्ष सहभागिता र योगदान रहेको थियो ।

(क) योजनाको आवश्यकता पहिचान र निर्माण

- ◆ खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणालीको अवस्था विश्लेषण
- ◆ समस्याहरूको विश्लेषण
- ◆ सबलपक्ष, कमि कमजोरी, श्रोत र अवसर समेत पहिचान
- ◆ लक्ष्य तथा उद्देश्य निर्धारण
- ◆ योजनाको प्राथमिकरण तथा क्रियाकलाप निर्धारण (लक्ष्य सहित)

(ख) श्रोतको बाँडफाँड र सम्भावना

- ◆ प्राथमिकीकरण भएका योजनाहरूलाई श्रोतको बाँडफाँडको सुनिश्चतता, सोका लागि बार्षिक योजना तर्जुमा तथा मध्यमकालीन खर्च संरचनामा समावेश
- ◆ स्थानीय स्तरमा उपलब्ध हुने श्रोतको पहिचान र प्राथमिकरण अनुरूप बाँडफाँड
- ◆ संघ र प्रदेश सरकारका सम्बन्धित निकायहरूको कार्यक्रमबाट विनियोजित बजेट
- ◆ गाउँपालिकाको आन्तरिक श्रोतहरू
- ◆ गैरसरकारी तथा निजीक्षेत्र संगको समन्वयमा संचालन गर्न सकिने योजनाका श्रोतहरू

(ग) योजनाको कार्यान्वयन

- ◆ क्रियाकलापले निर्धारण गरेका प्रक्रियाबाट योजनाको कार्यान्वयन
- ◆ साभेदारहरू तथा समुदाय बिच समन्वय र सहकार्य

(घ) अनुगमन तथा मुल्यांकन

- ◆ उपलब्ध श्रोत-साधनहरूको सहि उपयोग भए नभएको
- ◆ तोकिएको समयमा कार्यक्रम सम्पन्न भए नभएको
- ◆ अपेक्षित उपलब्धिहरू पुरा भए नभएको
- ◆ विनियोजित बजेट अनुसार खर्च भए नभएको
- ◆ कार्यक्रम र उपलब्धिहरूको सान्दर्भिकता, प्रभावकारीता, दिगोपनाको अबस्था

(ङ) औचित्यता

- ◆ खाद्य अधिकार, खाद्य सुरक्षा र खाद्य सम्प्रभुताको प्रत्याभूति
- ◆ दिगो, सबल र पहुँच योग्य खाद्य प्रणालीको विकास
- ◆ समतामुलक, उत्थानशिल खाद्य प्रणालीको विकास
- ◆ खाद्य सुरक्षाको सुनिश्चितता
- ◆ परम्परागत र रैथाने खाद्य प्रणालीको संरक्षण र बजारीकरण

(च) सिमितता

- ◆ यो योजना पंचबर्षिय योजना हो ।
- ◆ खाद्य प्रणाली बहुक्षेत्रीय भएता पनि कृषि क्षेत्रको योगदान महत्वपूर्ण रहेकोले यस लाई प्रमुख क्षेत्रको रूपमा लिइएको ।
- ◆ श्रोतको कमीका कारण आयआर्जनका अन्य क्षेत्र लगायत पूर्वाधार निर्माणका क्षेत्रहरू लाई पूर्णरूपमा समेटन नसकिएको ।

१.४ खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजनाको सारसंक्षेप

मायादेवी गाउँपालिकाको क्षेत्र भित्र बसोबास गर्ने परिवारको लागि खाद्य अधिकारको सुनिश्चितता गर्ने तथा गाउँपालिकाको खाद्य प्रणालीलाई दिगो र पहुँच योग्य बनाउने कार्य चुनौतीपूर्ण रहेको सन्दर्भमा खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणालीको रणनीतिक योजना निर्माण गरिएको छ । विश्वव्यापी र राष्ट्रिय रूपमा समेत अङ्गीकार गरिएको खाद्य प्रणालीका महत्वपूर्ण संवाहकहरू - उत्पादन, वितरण, भण्डारण, उपभोग र दिगोपना - को सन्दर्भमा विश्लेषण गर्दा गाउँपालिकामा यो सबै क्षेत्रहरूमा केहि न केहि समस्याहरू देखिन्छ । जसको फलस्वरूप, गाउँपालिकाको खाद्य प्रणाली सबैको पहुँच योग्य, सुरक्षित र दिगो हुन नसकेको सबैमा अवगत नै छ । यसै सन्दर्भलाई मध्यनजर गर्दै, गाउँपालिकाको सम्बन्धित निकाय र बिज्ञ टोलीहरूको सहभागितामा बिस्तृत अन्तरक्रिया, छलफल, समुह कार्य मार्फत गहन अध्ययन गरी यो रणनीति योजना तयार गरिएको छ ।

यो पंचबर्षिय रणनीतिक योजना (२०८२/८३ - २०८६/२०८७) ले गाउँपालिका भित्र समतामूलक, उत्थानाशील तथा दिगो खाद्य प्रणाली निर्माण गर्ने लक्ष्य लिएको छ । स्वस्थ र उर्जाशील नागरिक निर्माणका लागि खाधान्नको भरपर्दो उत्पादन, वितरण र दिगो उपभोग गर्ने उद्देश्य यो रणनीतिक योजनाको रहेको छ । यो रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनका लागि गाउँपालिकाका किसान, उपभोक्ता, समूह, सहकारी, निजीक्षेत्र, गैरसरकारी संस्थाहरू लगायत संघ तथा प्रदेश सरकार लाई साभेदारको रूपमा स्वीकार गर्दै यस योजनाले लक्षित गरेको क्षेत्रहरू सफल कार्यान्वयन र त्यसको दिगोपना लाई आत्मसात गर्ने सौच रहेको छ । यो योजनाको सफल कार्यान्वयनले खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणालीका अपेक्षित उपलब्धिहरू हासिल हुने र खाद्य प्रणालीका सूचकहरूमा सुधार आउने अपेक्षा गरिएको छ ।

परिच्छेद - २

२.१ खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणालीको अवस्था

मायादेवी गाउँपालिकाको भूगोल समथर भएको र जमिनको उर्वराशक्ति राम्रो भएको कारण यस क्षेत्रमा कृषि उत्पादकत्व तुलनात्मक रूपमा बढी भएको पाइएको छ । यस गाउँपालिकालाई जिल्लाकै अन्न उत्पादन क्षेत्र भनेर पनि चिन्ने गरिन्छ । यहाँको मुख्य वालीको रूपमा रहेको धान र गहुँको उत्पादनले गाउँपालिकाको खाद्य (बिशेष गरि, प्रमुख अन्नबाली) को आवश्यकतालाई पुरा गरेको देखिएता पनि तरकारी, फलफूल, मकै, दुग्धजन्य पदार्थ लगायत अन्य खाद्यको लागि गाउँपालिका आत्मनिर्भर हुन नसकेको अवस्था देखिन्छ । बजारीकरणको अवस्था हेर्दा खाद्यान्न वालीको बिक्रीवितरणमा समस्या नदेखिए पनि भारत संगको खुला सिमाना र बिचौलियाहरूको प्रभावको कारण कृषकले आफ्नो उत्पादनको उचित मुल्य पाउन नसकेको अवस्था देखिन्छ । किसानहरू मुख्यतया आफ्नो उत्पादन पकडी बजार र राजमार्ग आसपासका क्षेत्रहरूमा बिक्री गर्ने गर्दछन ।

गाउँपालिकामा औद्योगिक विकासको अभाव, वैकल्पिक आय स्रोत र रोजगार अवसरको कमीका कारण यहाँका अधिकांश परिवारहरू कृषि आम्दानीमा निर्भर छन् । कृषिलाई गाउँपालिकाको मुख्य आर्थिक मेरुदण्ड मानिए तापनि, अधिकांस साना किसानहरूले कृषिबाट अपेक्षित रूपमा राम्रो आम्दानी प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । फलस्वरूप, कृषि व्यावसाय अधिकांश किसानहरूको लागि जीविकोपार्जनका लागि केवल निर्वाहमुखी खेतीको रूपमा मात्र सीमित रहेको छ ।

२.१.१ कृषि तथा पशुपालन

गाउँपालिकाको अर्थतन्त्रमा कृषि क्षेत्रको योगदान अत्यन्त महत्वपूर्ण छ । राष्ट्रिय कृषिगणना २०७८ को तथ्यांक अनुसार गाउँपालिकामा कुल ६,५७२ कृषक परिवारहरू रहेका छन् र तिनीहरूले कृषि प्रयोजनको लागि प्रयोग गरिरहेको कुल जमिनको क्षेत्रफल ६२९२.१ हेक्टर रहेको छ । यो कुल जमिनको क्षेत्रफल अन्तर्गत उनीहरूको आफ्नै स्वामित्वमा रहेको जमिनसँगै अरूको जमिन भाडामा लिएर वा अन्य प्रकारले प्रयोग गरेका जमिनहरू समावेश छन् । तर कृषक परिवारको स्वामित्वमा रहेको जमिन मात्र हेर्ने हो भने, यो जम्मा ५१८७.३ हेक्टर मात्र छ । यस हिसाबले प्रत्येक कृषक परिवारको औसत रूपमा ०.९५ हेक्टर कृषि जमिनमा स्वामित्व रहेको छ । गाउँपालिकाको कृषि प्रणाली विविध प्रकारको छ, जसमा अन्न बालीदेखि लिएर फलफूल तथा पशुपालनसम्मका विभिन्न उत्पादनहरू पाइन्छन् । यहाँका कृषकहरू प्रायः पारम्परिक र व्यावसायिक दुवै खालका कृषि अभ्यासमा संलग्न छन् । गाउँपालिकामा लगाइने प्रमुख बालीहरूमध्ये अन्न बाली (जस्तै धान, गहुँ) सबैभन्दा महत्वपूर्ण छन् । अन्न बालीसँगै तरकारी खेतीमा पनि कृषकहरूको सहभागीता पाइन्छ, जसमा विभिन्न मौसमी तथा बेमौसमी तरकारीहरू उत्पादन हुने गर्दछन् । त्यस्तै गरी, तेलहनबाली (जस्तै तोरी), दाल तथा अन्य दलहन बालीहरू, कन्दमूल (जस्तै मुला, गाजर), मसलाजन्य (अदुवा, बेसार, आदि) र फलफूलहरू (जस्तै आँप, केरा, अम्बा, लिची आदि) पनि कृषकहरूको आम्दानीको स्रोत बन्न पुगेका छन् ।

तालिका १. खाद्यान्न बाली लगाएको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्व

क्र.स.	बालीको किसिम	क्षेत्रफल (हेक्टर)	उत्पादन (मे.टन)	उत्पादकत्व (मे.टन)	कैफियत
१	धान	७६३३	२५१४७	३.२९	
२	गहुँ	४७८४	१७१३२	३.५८	
	जम्मा	१२४१७	४२२७९	६.८७	

स्रोत: मायादेवी गाउँपालिकाको कृषि शाखा

तालिका २. तरकारी बाली लगाएको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्व

क्र.स.	बालीको किसिम	क्षेत्रफल (हेक्टर)	उत्पादन (मे.टन)	उत्पादकत्व (मे.टन)	कैफियत
१	काउली	४१	६६०	१६.०९	
२	बन्दा	३५	६५८	१८.८	
३	टमाटर	४२	६७०	१५.९५	
४	लहरे तरकारि बाली	४०	६५०	१६.२५	
५	आलु	४०७	४६८५	११.५	
	जम्मा	५६५	७३२३	७८.९	

स्रोत: मायादेवी गाउँपालिकाको कृषि शाखा

तालिका ३. तेलहन बाली लगाएको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्व

क्र.स.	बालीको किसिम	क्षेत्रफल (हेक्टर)	उत्पादन (मे.टन)	उत्पादकत्व (मे.टन)	कैफियत
१	तोरी	९५२	१२३.७६	०.१३	
२	आलस	२२५	३८.२५	०.१७	
३	सुर्यमुखि	५५	२२	०.४	
	जम्मा	१२३२	१८४.०१	०.७	

स्रोत: मायादेवी गाउँपालिकाको कृषि शाखा

तालिका ४. फलफुल बाली लगाएको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्व

क्र.स.	बालीको किसिम	क्षेत्रफल (हेक्टर)	उत्पादन (मे.टन)	उत्पादकत्व (मे.टन)	कैफियत
१	आँप	१०५	६८.२५	०.६५	
२	केरा	४०.५	५३.४६	१.३२	
३	अम्बा	५	१०	२	
४	लिच्ची	९.५	८.५५	०.९	
	जम्मा	१६०	१४०.२६	४.८७	

स्रोत: मायादेवी गाउँपालिकाको कृषि शाखा

कृषि बालीसँगै पशुपालनले पनि गाउँपालिकाको अर्थतन्त्रमा महत्वपूर्ण हिस्सा ओगटेको छ । गाउँपालिकामा हालै गरिएको घरधुरी सर्वेक्षण (२०८१) अनुसार ७१% कृषकहरू पशुपालनमा संलग्न रहेको देखिन्छ । कृषकहरूले गाई, भैसी जस्ता चौपायाहरू पाली दूध उत्पादन गर्दै आएका छन् भने केहि कृषकहरूले व्यावसायिक कुखुरा पालन तथा माछा पालनबाट राम्रो आम्दानी गरिरहेको पाइन्छ ।

तालिका ५. पशुपालनको विवरण

क्र.स.	पशुपंक्षीको प्रकार	संख्या
१	गाई गोरु /बाछा बाछी	१००५
२	भैसी/पाडा पाडी	११५५
३	बाखा/पाठा/पाठी	११५०४
४	भेडा	७६
५	सुँगुर/बंगुर	३१
६	हाँस	७४९०
७	कुखुरा	७१०००

स्रोत: मायादेवी गाउँपालिका पशु सेवा शाखा

२.१.२. सिंचाई सुविधा

राष्ट्रिय कृषि गणना २०७८ अनुसार, मायादेवी गाउँपालिकाका खेतियोग्य जमिनमध्ये ८२ प्रतिशत (५१४०.८ हेक्टर) जमिनमा सिंचाई सुविधा उपलब्ध रहेको पाइन्छ। गाउँपालिकामा हालै गरिएको घरधुरी सर्वेक्षण (२०८१) ले पनि ८४ प्रतिशत कृषक परिवारमा सिंचाईको पहुँच रहेको देखाउछ। यद्यपि, वर्षभरि भरपर्दो सिंचाई सुविधा भने अझै चुनौतीपूर्ण रहेको पाइन्छ। विशेष गरी सुख्खा मौसममा पानीको अभावका कारण बालीहरू सिंचाई गर्न कठिन हुने गरेको छ। सर्वेक्षण अनुसार, मात्र ४९ प्रतिशत कृषकहरूले वर्षभरि सबै बालीका लागि सिंचाईको लागि पर्याप्त पानी उपलब्ध भएको बताएका छन्। सिंचाई मुख्यतः पोखरीको पानी, पम्पसेट, र बोरिङ-मार्फत गरिन्छ। तर जमिनमुनी पानीको सहत घट्दै गैरहेको कारण पानीका श्रोतहरू सुक्दै गएको पाइन्छ। धेरै जसो साना कृषकहरू अझैपनि धान तथा गहुँजस्ता प्रमुख अन्नबाली उत्पादनको लागि वर्षातको पानीमै निर्भर छन्। यसले गर्दा उत्पादनमा जोखिम बढेको देखिन्छ।

२.१.३ मल, कीटनाशक र बीउ व्यवस्थापन

मायादेवी गाउँपालिकामा बाली उत्पादनका लागि रासायनिक मल र कीटनाशक प्रयोग सामान्य अभ्यासका रूपमा स्वीकारिएको छ। बालीलाई कीरा तथा रोगबाट जोगाउनका लागि रासायनिक कीटनाशकको प्रयोग प्रचलनमा रहेको छ। केही कृषकहरूले घरमै बनाइएको कम्पोस्ट मल पनि प्रयोग गर्ने गरेका छन्, तर यो अभ्यास मुख्यतः गाई-भैसी पाल्ने परिवारहरू र सानो क्षेत्रफलमा लगाइने तरकारी बालीमा मात्र सीमित छ।

घरधुरी सर्वेक्षण (२०८१) अनुसार ९० प्रतिशत कृषकहरूले रासायनिक मल मात्रै प्रयोग गर्ने गरेको, र त्यसमध्ये ४५ प्रतिशतले रासायनिक र जैविक दुबै मल प्रयोग गर्ने गरेको पाइएको छ भने, ५ प्रतिशत कृषकहरूले मात्रै जैविक मल (जस्तै कम्पोस्ट, गहुँत, भोलमल, आदी) प्रयोग गर्ने गरेका पाइएको छ। विशेषगरी तरकारी उत्पादनका लागि केही किसानहरूले कम्पोस्ट मल प्रयोग गरे पनि धान, गहुँ जस्ता मुख्य अन्नबालीमा उनीहरू रासायनिक मलमै निर्भर छन्। सीमित गाईभैसी पालनका कारण गोबर मलको अभाव र रासायनिक मलको सजिलो उपलब्धताको कारणले गर्दा किसानहरू रासायनिक मल प्रयोगमै अडिग देखिन्छन्। व्यवसायिक रूपमा तरकारी खेती सुरु गरेका किसानहरू समेत उत्पादन बढाउन रासायनिक मलमा निर्भर छन्।

रासायनिक कीटनाशक प्रयोग पनि यो गाउँपालिकामा सामान्य जस्तो देखिन्छ। घरधुरी सर्वेक्षण (२०८१) अनुसार ६९ प्रतिशत कृषकहरू केवल रासायनिक कीटनाशक मात्रै प्रयोग गर्छन्, २९ प्रतिशतले रासायनिक र एकीकृत कीट व्यवस्थापन (Integrated Pest Management – IPM) दुबै विधि प्रयोग गरेका छन्। तर एकीकृत कीट व्यवस्थापन (IPM) विधि लगाएत जैविक कीटनाशकको मात्रै प्रयोग गर्ने कृषकहरूको संख्या शुन्य प्रतिशत गरेको छ।

बीउबिजनको प्रयोग सम्बन्धी अवस्था हेर्दा, घरधुरी सर्वेक्षण (२०८१) अनुसार करिब ४० प्रतिशत कृषकहरूले सुधारिएको (उन्नत तथा हाइब्रिड) बीउ मात्रै प्रयोग गर्दछन् भने ५६ प्रतिशतले

सुधारिएको र स्थानीय दुबै बीउ प्रयोग गर्छन । स्थानीय बीउ मात्र प्रयोग गर्ने कृषक परिवार जम्मा ४ प्रतिशत मात्र छन् । बीउ व्यवस्थापनका लागि लगभग ७६ प्रतिशत कृषकहरू प्रायजसो स्थानीय एग्रोभेट पसलबाट खरिद गर्छन भने, लगभग २५ प्रतिशत कृषकहरू भारतको बजारमा रहेका एग्रोभेट पसलहरू सम्म पुग्छन । भारतको बजारमा रहेका एग्रोभेटहरूमा नेपाल सरकारले सुचिकृत गरेको बीउबिजनहरू नपाउने भए पनि नेपाली बजार भन्दा सस्तो मूल्यमा खरिद गर्न सकिने भएकोले कृषकहरू भारतीय बजारहरू प्रति भर परेको देखिन्छ । जसको परिणाम धेरै कृषकहरूले उत्पादनमा क्षति बेहोर्नु परेको पाईन्छ ।

२.१.४ रोजगारीको स्थिति

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार, १० वर्ष र सो भन्दा माथि उमेर भएका आर्थिक रूपमा सक्रिय जनसंख्यामध्ये ५२ प्रतिशत व्यक्तिहरू कुनै न कुनै रोजगारीमा संलग्न छन् । तीमध्ये ३६ प्रतिशत कृषि, वन तथा माछापालनजस्ता क्षेत्रमा संलग्न छन् भने १६ प्रतिशतले गैर-कृषि क्षेत्रमा रोजगारी पाएका छन् । आर्थिक रूपमा सक्रिय जनसंख्यामा पुरुषको सहभागिता ६२ प्रतिशत र महिलाको ४२ प्रतिशत रहेको छ । भूमिहीन, आय-स्तर न्यून भएको र कृषि बाट मात्रै जीविकोपार्जन गर्न नसक्ने परिवारका पुरुष सदस्यहरू मजदुरीको लागि भारत जाने चलन अत्याधिक रहेको छ । त्यो बाहेक युवाहरूमा बैदेशिक रोजगारमा जाने चलन पनि धेरै पाईन्छ । यस प्रकारको भारत लगायत अन्य मुलुकहरूमा रोजगारीको लागी जाने प्रवृत्तिले स्थानीय स्तरमा रोजगारीको अभाव स्पष्ट रूपमा देखाउँछ । यद्यपि, केही व्यक्तिहरू साना उद्यम, किराना पसल, चिया स्टल, र अन्य लघु व्यवसायहरू सञ्चालन गरेर स्थानीय स्तरमै स्वरोजगारमा संलग्न रहेका तथा यस्ता साना उद्यमहरूले गाउँस्तरमा स्वरोजगारको सम्भावना देखाए पनि, तिनीहरूको संख्या न्यून छ ।

२.१.५. खाद्य सुरक्षाको स्थिति

राष्ट्रिय कृषिगणना २०७८ को तथ्यांक अनुसार कुल ६५७२ कृषक परिवारहरूमध्ये ३१ प्रतिशत (२०३१ परिवार) परिवारलाई आफ्नै कृषि उत्पादन तथा कृषि आम्दानीबाट वार्षिक रूपमा पर्याप्त खाद्यान्न नपुग्ने देखिन्छ । प्रतिवेदनले खाद्य अभावको अवधि फरक-फरक देखाएको छ । जस्तै: १ देखि ३ महिना सम्म अपुग हुने १८ प्रतिशत, ४ देखि ६ महिना सम्म अपुग हुने १० प्रतिशत, ७ देखि ९ महिना सम्म अपुग हुने लगभग २ प्रतिशत र १० देखि १२ महिनासम्म अपुग हुने लगभग १ प्रतिशत परिवारहरू रहेको उल्लेख गरिएको छ । घरधुरी सर्वेक्षण (२०८१) ले पनि करिब ४३% कृषक परिवारको मात्रै वार्षिक खाद्यान्नको आवश्यकता (बिषेशगरि, अन्नबाली) आफ्नै उत्पादनबाट पुग्ने देखिएको छ ।

कृषकहरू जसले थप जमिन भाडामा लिएर खेती गरिरहेका छन्, तीमध्ये धेरैले वार्षिक रूपमा आवश्यक धान तथा गहुँ जस्ता मुख्य खाद्यान्न (अन्न) पर्याप्त उत्पादन गर्ने गरेको पाइएकोछ । तर थोरै जमिन भएका वा थोरै जमिन भाडामा लिएका कृषक परिवारहरूमा मुख्य खाद्यान्न वाली (अन्न) वार्षिक रूपमा उपभोग गर्ने पनि अभाव भएको पाईन्छ । अधिकांश कृषक परिवारहरूले

खाद्यान्न वाली आफैँ उत्पादन गरे पनि दैनिक उपभोगको लागि आवश्यक पर्ने जस्तै तरकारी, दाल, तेल, र मसलाजन्य खाद्यान्नहरू मुख्यतया बजारबाट खरिद गर्ने गरेको पाईन्छ । मौसमी तरकारीहरू प्रायः सबै परिवारहरूमा उत्पादन हुने भए पनि, अधिकांश परिवारहरू बेमौसमी सिजनमा (जस्तै: वैशाख, असार, र साउन महिना) बजारमा निर्भर हुनुपर्ने देखिन्छ ।

२.१.६. खानपानको ब्यबहार र पोषणको अवस्था

मायादेवी गाउँपालिकाको अधिकांश परिवारहरूमा खाना खाने नियमित बानी देखिन्छ । घरधुरी सर्वेक्षण (२०८१) अनुसार ६६ प्रतिशत परिवारहरूमा दैनिक तीनपटक भोजन गर्ने गरेको पाइएको छ । तर दैनिक रूपमा विभिन्न प्रकारका पोषणयुक्त खाना खाने परिवारहरूको संख्या कम देखिन्छ । सर्वेक्षण अनुसार - केवल ५१ प्रतिशत सहभागीहरू आफ्नो परिवारमा दैनिक विविध प्रकारका पोषणयुक्त खाना पर्याप्त रूपमा खाने बानी रहेको विश्वास गर्छन । जसको मुख्य कारण - परिवारको न्यून आर्थिक अवस्था र पोषण युक्त खानपानको व्यवहार सम्बन्धी जानकारीको कमिले गर्दा देखिन्छ । वयस्कहरूमा बजारमा पाइने जंकफुड लगायत सोडायुक्त पेय-पदार्थहरू (जस्तै - प्याकेटमा पाउने अस्वस्थकर खानेकुरा, चाउचाउ, चिप्स, कोक, फेन्टा, आदी) को उपभोग कम देखिए पनि, बालबालिका र किशोरकिशोरीहरूमा यस्ता खानेकुराहरूको उपभोग धेरै देखिन्छ । घरधुरी सर्वेक्षण (२०८१) अनुसार, ९४ प्रतिशत परिवारमा जंकफुड लगायत पेय-पदार्थहरूको उपभोग हुने गरेको पाइएको छ ।

पोषणको दृष्टिकोणले हेर्दा, बालबालिकामा मध्यम गम्भीर कुपोषण (Moderate Acute Malnutrition-MAM) र गम्भीर कुपोषण (Severe Acute Malnutrition-SAM) दुबै समस्या देखिन्छ । आर्थिक वर्ष (२०८१/८२) को पछिल्लो ८ महिनाको स्वास्थ्य व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको (Health Management Information System - HIMS) विवरण अनुसार ११२ जना बालबालिकामा MAM र ३३ जना बालबालिकामा SAM को पहिचान भएको देखिन्छ । साथै गर्भवती महिलाहरूमा रक्तअल्पताको (एनेमिया) समस्या पनि गम्भीर रूपमा पाइएको छ, जुन मुख्यतः कमजोर आर्थिक अवस्था, साक्षरताको कमी, र सन्तुलित आहारबारे जानकारीको अभावका कारण भएको देखिन्छ । यसका साथै, परिवारमा सरसफाइको कमी पनि बालबालिकाको पोषणमा नकारात्मक असर पारिरहेको हुनसक्छ भनेर आंकलन गर्ने गरिन्छ । राष्ट्रिय जनगणना (२०७८) अनुसार २१ प्रतिशत घरधुरी शौचालयको सुविधाबाट बन्चित रहेको छ । गाउँपालिकाको सक्रियतामा शौचालय निर्माण सम्बन्धि विभिन्न अभियानहरू संचालनका बाबजुत पनि अझै धेरै परिवारहरूमा शौचालयको अभाव रहेको र शौचालय भएको घरमा पनि यसको सही प्रयोग नभएको देखिन्छ ।

२.१.७ जलवायु परिवर्तन र यसको कृषि क्षेत्रमा प्रभाव

बिगत केहि वर्ष देखि जलवायु परिवर्तनको प्रभाव विश्वव्यापी रूपमा देखिन थालेको छ । नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा, कृषि, पशुपालन लगायत हाम्रो खाद्य प्रणाली जलवायु प्रति प्रत्यक्ष निर्भर रहेको सन्दर्भमा, यसमा आएको परिवर्तनले यस क्षेत्रमा पारेको प्रभावहरू आँकलन गर्न थालिएको

छ । मायादेवी गाउँपालिकाको सन्दर्भमा हेर्दा, घरधुरी सर्वेक्षण (२०८१) का सहभागीहरू मध्ये ६५ प्रतिशत सहभागीहरू लाई जलवायु परिवर्तनको बारेमा जानकारी रहेको पाईन्छ । ति सहभागीहरूले जलवायु परिवर्तनको असरको सन्दर्भमा - बालीमा नयाँ रोग/कीरा देखिएको, अनियमित वर्षा, अत्यधिक तापक्रम, सुक्खा, खडेरी र उत्पादनमा ह्रास जस्ता समस्याहरू महसुस गरेका छन् । यद्यपि नकारात्मक असरलाई किसानहरूले महसुस गरे पनि, जलवायु अनुकूल कृषि प्रविधिको अभ्यास सीमित रहेको पाइएको छ । थोरै किसानहरूले मात्र जलवायु सहनशील बालीका जातहरूको प्रयोग, चाँडो पक्ने बाली खेती, तथा रोपाईँ र बिउ छर्ने समयको परिवर्तन जस्ता उपायहरू अपनाएका छन् । यसैगरी, केही किसानहरूले जैविक मल र जैविक विषादी प्रयोगजस्ता असल कृषि अभ्यासहरू पनि शुरू गरेका छन् । गाउँपालिका कार्यालय र विभिन्न गैरसरकारी संस्थाहरूले कृषक समूहहरूलाई लक्षित गरि असल कृषि अभ्यासहरूको बारेमा ज्ञान र सिप बढाउने कार्यक्रमहरू संचालन गर्न थालेको पाईन्छ । तर यस्ता कार्यक्रमहरू सीमित क्षेत्र र केहि समूहहरूमा मात्रै लक्षित रहेकोले धेरै किसानहरूलाई समेट्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

२.२ खाद्य प्रणालीका मुख्य समस्याहरू तथा कमजोर खाद्य प्रणालीका कारणहरू

मायादेवी गाउँपालिकामा खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली अस्थिर र कमजोर हुनुका विविध र अन्तर-सम्बन्धित कारणहरू पहिचान गरिएका छन्, जसले सम्पूर्ण खाद्य प्रणालीलाई दीर्घकालीन रूपमा असर पारिरहेको छ । कमजोर खाद्य प्रणालीका मुख्यतया छ वटा प्रमुख कारणहरूको सन्दर्भमा थप समस्या र त्यसका कारणहरूको पहिचान निम्नानुसार गरिएकोछ:

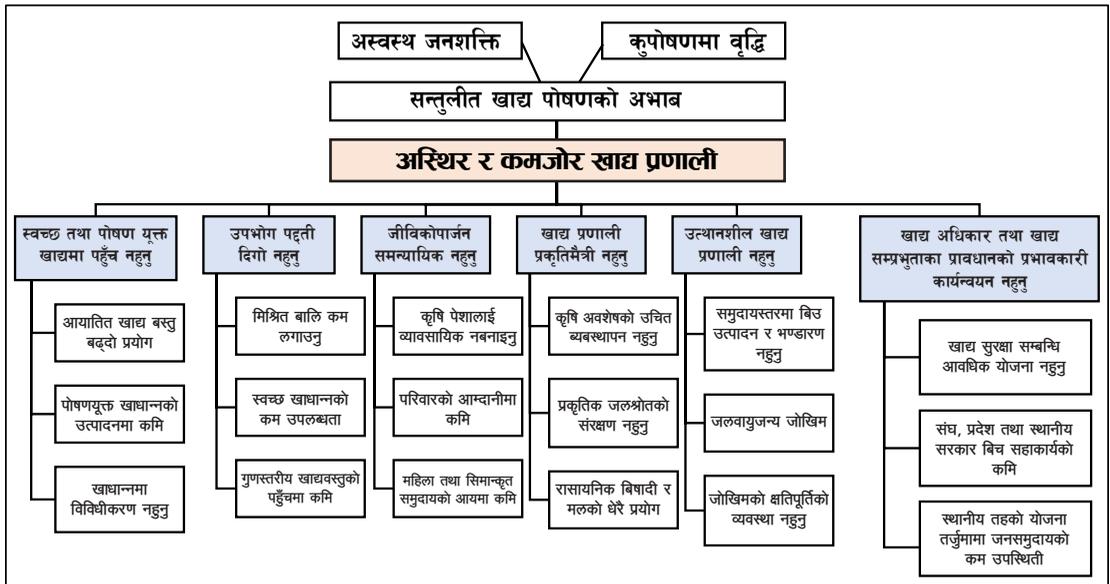
१. स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यमा पहुँच नहुनु: स्थानीय उत्पादनको तुलनामा सस्तो र सजिलो रूपमा उपलब्ध हुने आयातित खाद्य वस्तुहरूको प्रयोग बढ्दो छ । भारतसँगको खुल्ला सिमानाका कारण बिचौलियाहरूको प्रभाव बढेको छ, र स्थानीय बजारमा मूल्य निर्धारण तथा अनुगमनको व्यवस्था कमजोर छ । साथै, पोषणयुक्त खाद्यान्न उत्पादनमा कमी देखिन्छ, जसको कारण सिंचाइ, प्रविधि र प्राविधिक ज्ञानको अभाव तथा परम्परागत खेती प्रणाली नै हुन् । स्थानीय स्तरमा विविध बालीको खेती प्रोत्साहित नभएर पोषणयुक्त खाद्यान्नमा पहुँच थप कमजोर भएको छ ।
२. उपभोग पद्धति दिगो नहुनु: मिश्रित बालीको खेती कम हुनु, स्वच्छ र गुणस्तरीय खाद्यको सीमित उपलब्धता, र जंक फुडको बढ्दो प्रयोगले उपभोग प्रणाली अस्वस्थ बन्दै गएको छ । रैथाने बाली लोप हुँदै जानु र बजारको सजिलो पहुँचले पोषणयुक्त र परम्परागत खाद्यवस्तुको सट्टा गुणस्तरहीन खानपानको प्रवृत्ति बढाएको छ ।
३. जीविकोपार्जन समन्यायिक नहुनु: कृषि पेशा अझै पनि जीविकोपार्जनको भरपर्दो स्रोत बन्न सकेको छैन । उत्पादनले उचित मूल्य नपाउनु, कृषि अनुदानको प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुनु, र बजार व्यवस्थापनमा कमजोरी प्रमुख चुनौतीहरू हुन् । साथै, महिला र सिमान्तकृत समुदायहरूमा आय आर्जनको अवसर सीमित छ, जसले सामाजिक र आर्थिक असमानता भन्ने बढाएको छ ।

४. खाद्य प्रणाली प्रकृतिमैत्री नहुनु: कृषि अवशेषको उचित व्यवस्थापन नहुनु, प्राकृतिक जल स्रोतको संरक्षणमा कमजोरी, र रासायनिक मल र विषादीको अत्यधिक प्रयोगले खाद्य प्रणालीलाई वातावरण प्रतिकूल बनाइरहेको छ । अर्गानिक खेतीको जानकारी र प्रवर्द्धनमा कमीले दीर्घकालीन दिगोपनामा असर पुऱ्याएको छ ।
५. उत्थानशील खाद्य प्रणाली नहुनु: बिउको उत्पादन र भण्डारणमा परम्परागत सीप लोप हुँदै जानु, जलवायु परिवर्तनको जोखिमप्रति सचेतना र तयारीको अभाव, कृषि बीमा प्रणालीको कमजोरी, र विपद् व्यवस्थापनमा तयारीको अभावले खाद्य प्रणालीको पुनःस्थापन क्षमतामा गम्भीर कमजोरी देखिन्छ ।
६. खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुताका प्रावधानको प्रभावकारी कार्यन्वयन नहुनु: खाद्य सुरक्षासम्बन्धी नीतिगत स्पष्टताको अभाव, संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारबीच सहकार्यको कमी, सूचना सम्प्रेषणमा कमजोरी, र योजना निर्माण प्रक्रियामा समुदायको न्यून सहभागिता खाद्य प्रणाली सुधारमा बाधक बनेका छन् ।

प्रभावहरू:

यी सबै कारणहरूले आर्थिक उत्पादनमा संलग्न जनशक्तिको कमजोरी, अस्वस्थ र कुपोषणयुक्त जनशक्ति, र सन्तुलित पोषणको अभावजस्ता गम्भीर समस्या उत्पन्न गरेका छन् । जसले समग्र गाउँपालिकाको खाद्य अधिकार, स्वास्थ्य, र विकास प्रक्रियामा दीर्घकालीन असर पुऱ्याइरहेको छ । यसकारण, यी समस्याहरूको बहुआयामिक विश्लेषणका आधारमा नीतिगत, संस्थागत, र व्यवहारिक सुधार आवश्यक छ ।

२.२.१ समस्या विश्लेषण: अस्थिर र कमजोर खाद्य प्रणाली (खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली अस्थिर र कमजोर हुनुका कारणहरूको विश्लेषण)

समस्या विश्लेषणस् अस्थिर र कमजोर खाद्य प्रणाली

समस्या	किन	किन	किन	
१. स्वच्छ तथा पोषण युक्त खाद्यमा पहुँच नहुनु	आयातित खाद्य बस्तुको बढ्दो प्रयोग	खुल्ला सिमाना सस्तो मुल्य	बिचौलियोको प्रभाव बजार अनुगमन तथा भाउ निर्धारण नहुनु	
	पोषणयुक्त खाद्यान्नको उत्पादनमा कमि	अन्न बालीलाई मात्रै प्राथमिकता दिनु	सिँचाई तथा प्रविधिको अभाव	
	खाद्यमा विविधीकरण नहुनु	पोषणयुक्त खाद्यान्नको कम उत्पादन कम आम्दानि	कृषिमा आधुनिकीकरणको कमि	परम्परागत खेति प्रणाली
			स्थानीय स्तरमा रोजगारको कमि	
२. उपभोग पद्धती दिगो नहुनु	मिश्रित बालि कम लगाउनु	जनशक्तिको कमि	खाद्य विविधिकरणको बारेमा जानकारी नभएर	
	स्वच्छ खाद्यान्नको कम उपलब्धता	उत्पादनमा कमि जंकफुडको धेरै प्रयोग		
	गुणस्तरीय खाद्यवस्तुको पहुँचमा कमि	रैथाने बालि लोप हुदै जानु बजारको खाद्यान्न सहज उपलब्ध भएर		
३. जीविकोपार्जन समन्यायिक नहुनु	कृषि पेशालाई व्यावसायिक नबनाइनु	उत्पादनको उचित मुल्य नपाएर	कृषि उत्पादनले उचित बजार नपाएर	
		कृषि अनुदानको प्रभावकारी कार्यान्वयन नभएर		
	साना किसान परिवारको आम्दानीमा कमि	आय आर्जनको कम अवसर	उद्योग, कलकार खाना नभएर	
	महिला तथा सिमान्कृत समुदायको आयमा कमि	आय आर्जनको अवसरबाट बन्चित	असमान ज्याला परम्परागत सौच, मान्यता	

४. खाद्य प्रणाली प्रकृतिमैत्री नहुनु	कृषि अवशेषको उचित ब्यबस्थापन नहुनु	अवशेष भण्डारणको अभाव	फन्फटिलो र जग्गाको कमि
	प्रकृतिक जलश्रोतको संरक्षण नहुनु	बर्षातको पानीको संरक्षण नहुनु	खेर गएको पानीको सदुपयोग नभएर
		पानीको सतह सुक्दै जानु	
	रासायनिक बिषादी र मलको धेरै प्रयोग	बढी उत्पादनको प्रलोभन	सहज उपलब्धता
नयाँ-नयाँ रोग देखिएर		अर्गानिक खेतीको कम जानकारी भएर	
५. उत्थानशील खाद्य प्रणाली नहुनु	समुदायस्तरमा बिउ उत्पादन र भण्डारण नहुनु	घरायसी भण्डारण प्रक्रिया कम हुदै जानु	बिउ भण्डारणको परम्परागत ज्ञान लोप हुदै जानु
	जलवायुजन्य जोखिम	जलावायु परिवर्तनको असर बारेमा थाहा नहुनु	
	जोखिमको क्षतिपूर्तिको व्यवस्था नहुनु	कृषि बिमा प्रभावकारी नहुनु	सम्बन्धित निकायको ध्यानाकर्षण नभएर
	बालि नष्ट हुनु	विपदको पूर्वतयारी नहुनु	जलवायु मैत्री कृषि प्रविधिको क्षमतामा कमि
६. खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धि प्रावधानहरूको प्रभावकारी कार्यन्वयन नहुनु	खाद्य सुरक्षा सम्बन्धि आवधिक योजना नहुनु	स्थानीय सरकारलाई निति तथा ऐन बारेमा स्पष्टता नभएर	
	संघ, प्रदेश तथा स्थानीय सरकार बिच सहाकार्यको कमि	सूचना सम्प्रेषणको कमि	
	स्थानीय तहको योजना तर्जुमामा जनसमुदायको कम उपस्थिती	सूचनाको कम प्रभाव जनसमुदायमा ज्ञानको कमि	

२.३ खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको सन्दर्भमा सबल पक्ष, दुर्बल पक्ष, अवसर र चुनौतीहरू
मायादेवी गाउँपालिकामा खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको सम्भावना उल्लेखनीय देखिन्छ, जसलाई सशक्त बनाउने विभिन्न आधारहरू छन् । यस क्षेत्रको समथर भौगोलिक संरचना, उर्वर भूमिको उपलब्धता, स्वदेशी रैथाने वालीहरूको निरन्तर अस्तित्व, तथा अन्तर्राष्ट्रिय सिमानासँगको भौगोलिक पहुँचले उत्पादन र बजार अभिगमनमा सहूलियत प्रदान गरेको छ । साथै, सडक तथा यातायातको सहजता, अन्नबालीमा देखिएको आत्मनिर्भरताको प्रवृत्ति, गाउँपालिकाले तयार गरेको आवश्यक नीति तथा कार्यविधिहरू, र विभिन्न दातृ निकायहरूबाट प्राप्त सहयोगले पनि खाद्य प्रणाली सुदृढीकरणमा योगदान पुर्याउने सम्भावना देखिन्छ ।

यद्यपि, गाउँपालिकामा सिँचाइको उच्च सम्भावना हुँदाहुँदै पनि त्यसको प्रभावकारी व्यवस्थापनको अभाव देखिन्छ । जैविक तथा प्राङ्गारिक खेतीसम्बन्धी ज्ञान, सीप र स्रोतहरूको अभाव, बजार पहुँचको कमी, कृषि उत्पादनमा विविधता नहुनु र युवाशक्ति वैदेशिक रोजगारतर्फ आकर्षित हुनुजस्ता समस्याहरूले खाद्य प्रणालीलाई कमजोर बनाएको छ । कृषि ऋण तथा बीमाको पहुँच र प्रभावकारिताको अभाव, नीतिहरूको कार्यान्वयन तथा अनुगमनमा देखिएको कमजोरी र बाढी-डुवानजस्ता प्राकृतिक समस्याहरूले थप चुनौती उत्पन्न गरेका छन् ।

तर यसका साथै, गाउँपालिकामा रहेका प्राकृतिक जलस्रोतहरूको प्रभावकारी व्यवस्थापन मार्फत सिँचाइ विस्तार, गैर-सरकारी निकायहरूसँग सहकार्य गर्दै योजनाहरू सञ्चालन, पशुपालन र रैथाने वालीहरूको प्रवर्द्धन, व्यावसायिक कृषि तथा गैर-कृषि उद्योगको सम्भावना, र पर्यटन व्यवसायबाट रोजगारी सिर्जना गर्ने अवसरहरूलाई उपयोग गर्न सकिन्छ ।

यद्यपि, उन्नत बीउ-बिजन तथा कृषि सामग्रीहरू समयमै उपलब्ध गराउन नसक्नु, खुला सिमानाका कारण स्थानीय उत्पादनको मूल्य प्रतिस्पर्धी नहुनु, माटोको उर्वराशक्ति घटाउने गरी रासायनिक मल तथा विषादीको अत्यधिक प्रयोग, जंक फुडतर्फ उपभोक्ताहरूको बढ्दो आकर्षण र वैदेशिक रोजगारतर्फ समुदायको बढ्दो भुकावले खाद्य प्रणाली रूपान्तरणमा दीर्घकालीन चुनौती खडा गरेको छ ।

खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको सन्दर्भमा विश्लेषण गरिएका सबल पक्ष, दुर्बल पक्ष, अवसर र चुनौतीहरू निम्नानुसार छन् :

सबल पक्षहरू:

- ◆ प्राकृतिक जलाशयको उपलब्धता
- ◆ विभिन्न रैथाने वालीहरू अझैपनि स्थानीयस्तरमा पाइने गरेको
- ◆ विभिन्न दातृ निकायहरूबाट कृषि क्षेत्रमा सहयोग पाइएको
- ◆ भौगोलिक हिसावले समथर भूमि र उर्वरशील रहेको
- ◆ आवश्यक नीति तथा कार्यविधिहरू तयार भएको
- ◆ सडकको सहजता र यातायातको सुबिधा

- ◆ अन्नबाली को उत्पादकत्व बढिरहेको र अन्नबालीमा आत्मनिर्भर देखिएको
- ◆ अन्तराष्ट्रिय सिमानासँग जोडिएको

दुर्बल तथा कमजोर पक्षहरू:

- ◆ सिँचाईको सम्भवना हुदा हुदै पनि उचित व्यवस्थापन गर्ने नसकिएको
- ◆ बजारको अभाव
- ◆ जैविक तथा प्राङ्गारिक खेतिको ज्ञान, सिप र साधनको कमि
- ◆ अन्नवाली उत्पादनमा मात्रै चासो
- ◆ स्थानीयस्तरमा रोजगारको अवसर कम भएर युवा जनशक्ति पलायन
- ◆ आकासेपानीमा आधारित कृषि व्यवसाय
- ◆ कृषकहरूको न्यून आयको कारण पर्याप्त लगानीको अभाव
- ◆ बाढी र डुवानको समस्या
- ◆ समयमा उन्नत बिउ बिजन तथा कृषि सामाग्री उपलब्ध नहुनु
- ◆ रैथाने वालीको प्रवर्धनको आभाव
- ◆ योजना तथा नितिकार्यक्रमहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन नभएको
- ◆ आयातित वस्तुहरूको उचित जाँच (क्वारेन्टाइन) नभई आयात हुनु
- ◆ छाडा चौपायाको उचित व्यवस्थापन नभएको
- ◆ कृषि ऋण तथा बिमाको प्रभावकारीतामा कमी
- ◆ निति तथा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन र अनुगमनमा कमजोरी

अवसर तथा सम्भावनाहरू:

- ◆ प्राकृतिक जलाशयको उचित व्यवस्थापन गरि सिँचाईमा सुधार गर्न सकिने
- ◆ गैर-सरकारी निकायहरूसँग समन्वय र सहकार्य गरी योजना संचालन गर्न सकिने
- ◆ पशुपालन व्यवसायलाई प्रवर्धन गर्न सकिने
- ◆ कृषि तथा गैर-कृषि उद्योगको स्थापना
- ◆ व्यावसायिक कृषि प्रवर्धन
- ◆ रैथाने वालीको प्रवर्धन गरि कृषि व्यवसायलाई प्रवर्धन गर्न सकिने
- ◆ पर्यटन व्यवसायवाट रोजगारीको अवसर

चुनौतीहरू:

- ◆ उन्नत बिउ बिजन तथा कृषि सामाग्री उचित समयमा उपलब्ध गराउन नसक्नु
- ◆ खुल्ला सिमानाको कारण स्थानीय कृषि उपजले उचित मूल्य पाउन नसक्नु
- ◆ धेरै रासायनिक मल र बिषादीको प्रयोगले माटोको उर्वराशक्ति ह्रास हुदै जानु
- ◆ बैदेशिक रोजगार प्रति समुदायको बढ्दो चासो
- ◆ बजारको खानेकुरा (वगलप ाययम लगायत) प्रति बढ्दो आकर्षण

२.४ सरोकारवालाहरूको नवसांकन र विश्लेषण

गाउँपालिकाका कार्यक्रमहरूमा सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्ने सबै सरोकारवालाहरूको भूमिकालाई गाउँपालिकाले सधैं सम्मान र आत्मसात गर्दै आएको छ । हाल गाउँपालिकाको खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रूपान्तरण सम्बन्धी प्रयासमा पनि विभिन्न सरोकारवालाहरूले आ-आफ्नो क्षेत्र र क्षमताअनुसार योगदान गरिरहेका छन् । सरकारी निकायहरू, गैर-सरकारी संस्था, निजी क्षेत्र, समुदायिक संघ-संगठन, किसान समूह लगायतका सरोकारवालाहरूको सक्रिय सहभागिताले रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनमा प्रभावकारीता बढाउने विश्वास गरिएको छ । यस रणनीतिक योजनाको सफल कार्यान्वयनका लागि गाउँपालिकाले सरोकारवालासँग सहकार्य, साभेदारी र निरन्तर संवादलाई अझ सुदृढ गर्दै लैजाने अपेक्षा गरेको छ ।

सरोकारवालाहरूको नवसांकन:

क्र.स.	सरोकारवाला संस्थाको नाम	कार्यक्रमको नाम	क्रियाकलापहरू	कार्य क्षेत्र
१	कृषि विकास तथा पशु सेवा शाखा	समग्र कृषि तथा पशु सेवासंग सम्बन्धित कार्य	उन्नत प्रविधी प्रचार प्रसार, उपचार सेवा, मासु तथा डेरी पसल सुधार, तालिम, गोष्ठी, फार्म सुधार, यान्त्रिकरण, विउविजन तथा मलखाद वितरण, आदि	सबै वार्ड
२	कृषि ज्ञान केन्द्र	व्यवसायिक कृषि, प्रविधी विस्तार, समन्वय तथा विकास सम्बन्धी कार्य	व्यवसायिक उत्पादनमा सहयोग, सिंचाइ, यान्त्रीकरण, बजारीकरण, तालिम भ्रमण तथा समन्वय आदि	जिल्ला भरी
३	भेटेनरी अस्पताल तथा पशु सेवा विज्ञ केन्द्र कपिलवस्तु	बजार प्रवर्धन, तालिम तथा प्रसार, अनुदान, प्राविधिक सेवा	उपचार सेवा, तालिम, गोष्ठी, मिल्क क्यान तथा डि-फ्रिज वितरण	जिल्ला भरी
४	प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकिकरण परियोजना	धान सुपरजोन	यान्त्रिकरण, विउविजन, सिचाई आदि	सबै वार्ड
५	घरेलु तथा साना उद्योग	सिप संग सम्बन्धीत	सिप विकास कार्यक्रमहरू	जिल्ला भरी

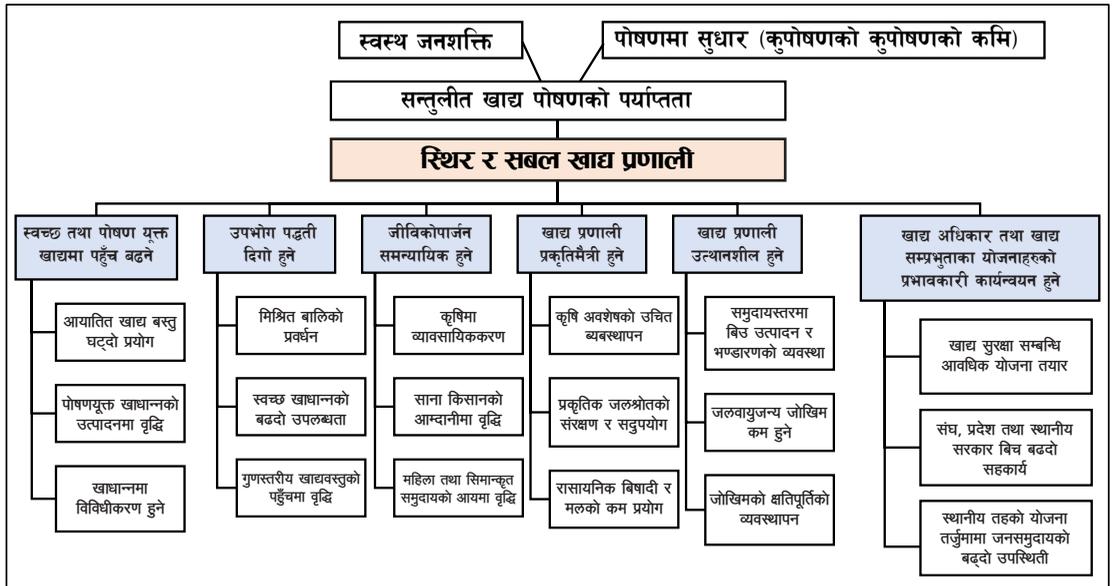
६	जिल्ला समन्वय समिति	समन्वयको भूमिका	समन्वय, अनुगमन	जिल्ला भरी
७	विपद व्यवस्थापन समिति	विपद व्यवस्थापन	समन्वय, श्रोत परिचालन, अनुगमन	पालिका स्तर
८	कृषि, भुमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय (लुम्बिनी प्रदेश)	नितिनियम, ऐनको मस्यौदा तथा कार्यक्रममा सहयोग	व्यवसायिक कार्यक्रममा सहयोग तथा निति-नियम, ऐनको मस्यौदा, नियमन, अनुगमन	लुम्बिनी प्रदेश
९	लुम्बिनी योजना आयोग	बिशेष अनुदान	कृषि व्यवसाय तथा रोजगार प्रवर्धनमा विशेष अनुदान	लुम्बिनी प्रदेश
१०	कृषि तथा पशुपंक्षि विकास विभाग (संघीय सरकार)	नितिनियम, ऐनको मस्यौदा तथा कार्यक्रममा सहयोग	व्यवसायिक कार्यक्रममा सहयोग तथा नितिनियम, ऐनको मस्यौदा, नियमन, अनुगमन	नेपाल भरी
११	राष्ट्रिय योजना आयोग	बिशेष अनुदान	कृषि व्यवसाय रोजगार प्रवर्धन तथा पूर्वाधार विकासमा विशेष अनुदान	नेपाल (देश भरि)
१२	बैंक तथा वित्तीय संस्था	बचत/लगानी	कृषि क्षेत्रमा लगानी	पालिका स्तर
१३	संचार माध्यम: एफ. एम., टेलिभिजन, पत्र पत्रिका, अनलाईन खबर	संचार सेवा	सूचना प्रसार	जिल्ला भरी
१४	एग्रोभेट	कृषि सामाग्री बिक्री	कृषि सामाग्री बिक्री	पालिका स्तर
१५	होटल व्यवसायी संघ	व्यापार-व्यवसाय	स्थानीय उत्पादन खरिद	जिल्ला भरी
१६	विद्यालय	शिक्षा	सचेतना, दिवा खाजा	सबै वडा
१७	कृषि तथा पशु बिमा कार्यक्रम संचालन गर्ने बिमा कम्पनिहरू	बिमा सम्बन्धि कार्यक्रम	कृषि तथा पशु बिमा कार्यक्रम	पालिका स्तर

१८	सामुदायिक अध्ययन केन्द्र	क्षमता अभिवृद्धि	साक्षरता कक्षा सञ्चालन	सबै वार्ड
१९	कृषक समूह	जनचेतना अभिवृद्धि, आयआर्जन	जनचेतना अभिवृद्धि, आयआर्जन कार्यक्रम, तालिम, गोष्ठी	सबै वार्ड
२०	आमा समूह	जनचेतना अभिवृद्धि	महिलासंग छालफल, बचत, जनचेतना	सबै वार्ड
२१	युवा क्लब	युवा जागरण	तालिम, गोष्ठी, रोजगार कार्यक्रम	सबै वार्ड
	कृषि सहकारी	सहकारी संचालन	किसानसंग सहकार्य, मलखाद वितरण	सबै वार्ड
२२	स्थानीय व्यापारी तथा व्यापार प्रवर्धन निकायहरू (जस्तै: बजार समिती)	कृषि उपजको खरिद बिक्रि	स्टिम राईस उत्पादन संगै बिउ बितरण सहयोग तथा खरिद बिक्रि	सबै वार्ड
२३	कृषि सम्बन्धि उद्योगहरू (मसला, राइस मिल, फ्लोर मिल, आदि)	स्टिम राईस उत्पादन	बिउ बितरण सहयोग तथा खरिद बिक्रि	सबै वार्ड
२४	कालिका स्वावलम्बन सामाजिक केन्द्र	पोषण, स्वच्छता तथा पैरबि	जनचेतनामुलक कार्यक्रम तथा पालिकाको निति निर्माण	मायादेवी गा.पाको सबै वार्ड
२५	फरवार्ड नेपाल	कृषि, खाद्य सुरक्षा	कृषि तथा जिविकोपार्जन	मायादेवी गा.पा.
२६	दलित सामाजिक बिकास संस्था	जीवन सुधार परियोजना	शिक्षा,पोषण तथा जिविकोपार्जन	मायादेवी गा.पा.
२७	लुम्बिनी एकिकृत विकास संस्था	क्षमता अभिवृद्धि, खानेपानी	जिविकोपार्जन	मायादेवी गा.पा.
२८	वेल्ट हङ्गरहिल्फे (WHH)	खाद्य सुरक्षा, पोषण	साना किसानको क्षमता अभिवृद्धि, आयआर्जनमा सहयोग, जनचेतना	पालिका स्तर

१.५ दिगो खाद्य प्रणालीका लागि निर्धारित लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू

मायादेवी गाउँपालिकाको सबल, दुर्बल, पक्ष, अवसर र चुनौतीहरूका साथै पालिकामा कार्यरत सरोकारवालाहरूका कार्यक्रम र भूमिकालाई मध्यनजर गर्दै अस्थिर तथा कमजोर खाद्य प्रणालीका अन्तर्निहित कारणहरूलाई समाधान गर्नका लागि उद्देश्य विश्लेषण गरिएको थियो । यस क्रममा समस्यामा आधारित हुँदै निर्धारण गरिएका उद्देश्य तथा उद्देश्य प्राप्तिमा माध्यमहरू निम्न बमोजिम रहेका थिए । यी विश्लेषणको सारलाई मध्यनजर गर्दै यस गाउँपालिकाको खाद्य प्रणालीलाई समतामूलक, उत्थानशील तथा दिगो खाद्य प्रणाली रूपान्तरण गर्नका लागि लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू निर्धारण गरिएका छन् ।

२.५.१ उद्देश्य विश्लेषण: स्थिर र सबल खाद्य प्रणाली (खाद्य अधिकार, खाद्य प्रणाली स्थिर र सबल हुनुका माध्यमहरूको विश्लेषण)

उद्देश्य विश्लेषण: स्थिर र सबल खाद्य प्रणाली

उद्देश्य	माध्यम	माध्यम	माध्यम	कार्यक्रमहरू
१. स्वच्छ तथा पोषण युक्त खाद्यमा पहुँच बढ्ने	आयातित खाद्य वस्तुको कम प्रयोग	खुल्ला सिमानाबाट हुने खाद्य वस्तु लाई प्रतिस्थापन गर्न स्थानिय उत्पादनको बढावा	बिचौलियाहरूको घटदो प्रभाव	<ul style="list-style-type: none"> ◆ आयातित खाद्य वस्तुमा बिषादी परिक्षणको व्यवस्था ◆ पोषिलो खाना सम्वन्धि प्रदर्शनी ◆ पोषण बगैचा प्रवर्धन कार्यक्रम ◆ किचन गार्डेन कार्यक्रम ◆ पोषण तथा खाद्य स्वच्छता सम्वन्धि जनचेतना कार्यक्रम ◆ स्कुल दिवा खाजा कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन ◆ नमुना पोषण गाउँ (टोल) स्थापना ◆ रैथाने खाना प्रदर्शनी कार्यक्रम ◆ गोठ सुधार कार्यक्रम ◆ बढी पोषण भएको वाली प्रवर्धन कार्यक्रम
	पोषणयुक्त खाद्यान्नको उत्पादनमा बृद्धि	स्थानीय उत्पादनले बजार पाउने	बजार अनुगमन र व्यवस्थापन	
२. उपभोग पद्धती दिगो हुने	मिश्रित बालिको प्रयोग	मिश्रित बालीलार्ई प्राथमिकता	सिँचाई तथा प्रविधिको सुबिधा	<ul style="list-style-type: none"> ◆ स्थानीय हाट बजारको स्थापना र संचालन ◆ खानेपानी परिक्षण र फिल्टर (bio-sand) वितरण ◆ नरल सुधार (गाई, भैसी, बाख्रा) कार्यक्रम ◆ माछाको भुरा उत्पादन र प्रवर्धन कार्यक्रम ◆ एक घर एक गोठ कार्यक्रम
	स्वच्छ खाद्यान्नको बढ्दो उपलब्धता	पोषणयुक्त खाद्यान्नको उत्पादन बढ्ने	कृषिमा आधुनिक औजार तथा मेसिनहरूको प्रयोग	
गुणस्तरीय खाद्यवस्तुको पहुँचमा बृद्धि	गुणस्तरीय खाद्यवस्तुको पहुँचमा बृद्धि	आम्दानिमा बृद्धि	वैज्ञानिक प्रविधिको अवलम्बन	<ul style="list-style-type: none"> ◆ स्थानीय स्तरमा रोजगार को अवसर सृजना
	बढ्दो उपलब्धता	कृषि प्रति यूवा जनशक्तिको आकर्षण	खाद्य विविधिकरणको बारेमा जानकारी हुने	

३. जीविको पार्जन समन्यायिक हुने	व्यवसायिक खेति (कृषि) मा बृद्धि	स्थानीय उत्पादनले उचित मुल्य पाउने कृषि अनुदानको प्रभावकारी कार्यान्वयन	बजारको व्यवस्थापन	<ul style="list-style-type: none"> ◆ कृषक पाठशाला कार्यक्रम ◆ युवा तथा महिला लक्षित व्यवसायिक कृषि कार्यक्रम ◆ गरिव, भूमिहीन, दलित तथा सीमान्तकृत समुदायलाई लक्षित गरि आय आर्जन कार्यक्रम ◆ खाद्य प्रशोधन उद्योग संचालन
	साना किसान परिवारको आमदानीमा बृद्धि	आय आर्जनको अवसरमा बृद्धि	कृषि संग सम्बन्धित साना उद्योग संचालन	
४. खाद्य प्रणाली प्रकृतिमैत्री हुने	महिला तथा सिमान्तकृत समुदायको आयमा बृद्धि	आय आर्जनको अवसर बढने	ज्यालामा समानता सामाजिक सहकार्यतामा बृद्धि	
	कृषि अवशेषको उचित व्यवस्थापन	अवशेष भण्डारणको व्यवस्थापन	सरल र सुलभ प्रविधिहरूको बिस्तार	<ul style="list-style-type: none"> ◆ परम्परागत इनार, पोखरी तथा तालको संरक्षण तथा प्रवर्धन ◆ बर्षातको पानी संरक्षण गर्ने संरचनाको निर्माण ◆ उन्नत बिउ बिजनको प्रवर्धन ◆ असल कृषक पहिचान र अनुदान कार्यक्रम ◆ असल कृषि अभ्यास सम्बन्धि तालिम कार्यक्रम ◆ पाङ्गारिक खेति कार्यक्रम ◆ सार्वजनिक खाली जग्गाहरूमा वृक्षारोपण कार्यक्रम
	प्रकृतिक जलश्रोतको संरक्षण	बर्षातको पानीको संरक्षण नयाँ जलाशयको (पोखरी) निर्माण	खेर गरेको पानीको सदुपयोग	
	रासायनिक बिषादी र मलको कम प्रयोग	उत्पादनमा विविधिकरण	जैविक मलको सहज उपलब्धता	
		रोग किराको प्रकोप कम हुने	अर्गानिक खेती प्रति जागरुकता बढने	

<p>५. खाद्य प्रणाली उत्थानशील हुने</p>	<p>समुदायस्तरमा बिउ उत्पादन र भण्डारणको व्यवस्था जलवायुजन्य जोखिम न्यून हुने</p> <p>जोखिमको क्षतिपूर्तिको व्यवस्था हुने</p> <p>बालि नोक्सानीमा कामि आउने</p>	<p>घरायसी तथा समुहमा बिउ भण्डारणको प्रचलन बढ्ने</p> <p>जलवायु परिवर्तनको असर बारेमा जानकारी बढ्ने</p> <p>कृषि बिमाको प्रभावकारी कार्यान्वयन</p>	<p>बिउ भण्डारणको परम्परागत ज्ञानमा सुधार हुने</p> <p>सम्बन्धित निकायहरूबाट कार्यक्रम संचालन र अनुगमन हुने</p> <p>जलवायु मैत्री कृषि प्रविधिमा सुधार</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ कृषि तथा पशु बिमाको कार्यक्रम ◆ सामुदायिक बिउ बिजन संरक्षणको लागि पकेट क्षेत्र निर्धारण र सहयोग ◆ पालिका स्तरीय बिउ बिजन आदन प्रदान कार्यक्रम ◆ मिश्रित तथा एकिकृत बालि विकास कार्यक्रम ◆ सहलगानीमा बोयोग्यास प्रवर्धन कार्यक्रम ◆ सुख्खा सहने जातको बालि प्रवर्धन कार्यक्रम ◆ जलवायु मैत्री खेति सम्बन्धि ज्ञान र सिपको विकास ◆ वाली उपचार शिविर संचालन ◆ माटो परिक्षण शिविर संचालन
<p>६. खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी प्रावधानहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुने</p>	<p>खाद्य सुरक्षा सम्बन्धि आवधिक योजना तयार</p> <p>संघ, प्रदेश तथा स्थानीय सरकार बिच सहाकार्य बढ्ने सूचना सम्प्रेषणमा सुधार</p> <p>स्थानीय तहको योजना तर्जुमामा जनसमुदायको बढ्दो उपस्थिती</p>	<p>स्थानीय सरकारलाई निति तथा ऐन बारे जानकारी हुने</p> <p>सूचनाको प्रभावकारी प्रवाह</p> <p>जनसमुदायमा योजना तर्जुमाको बारेमा ज्ञान बढ्ने</p>		<ul style="list-style-type: none"> ◆ किसान सुचिकरण कार्यक्रम ◆ खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता ऐन सम्बन्धि अभिमुखीकरण कार्यक्रम ◆ स्थानिय खाद्य समिति गठन ◆ स्थानिय खाद्य समितिको क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम ◆ सूचना तथा संचार प्रविधिको कृषिमा प्रयोग सम्बन्धि अभिमुखीकरण

दिगो खाद्य प्रणालीका लागि निर्धारित लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू देहाय बमोजिम छन् ।
लक्ष्य: सबै नागरिकलाई पर्याप्त, सुरक्षित, पोषणयुक्त र संस्कृतिसँग मेल खाने खाद्य पहुँच सुनिश्चित गर्दै समतामूलक, उत्थानशील र दिगो खाद्य प्रणाली विकास गर्ने ।

उद्देश्यहरू:

१. सबैका लागि स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्य पहुँच सुनिश्चित गर्नु ।
२. दिगो उपभोगको पद्धतिको अवलम्बन गर्नु ।
३. प्रकृतिमैत्री उत्पादन प्रणाली अनुसरण गर्नु ।
४. समन्यायिक जिविकोपार्जनको अवस्थामा बढोत्तरी गर्नु ।
५. जोखिमयुक्त तथा विभिन्न विपद्हरूको विरुद्धमा उत्थानशील खाद्य प्रणाली निर्माण गर्नु ।
६. खाद्य सुशासन तथा खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका लागि खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता ऐन कार्यान्वयन गर्नु ।

खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका लागि रणनीतिहरू

- ◆ सबै समुदायको खाद्य अधिकार सुनिश्चित गर्न प्रणालीगत रूपमा प्रभावकारी नीति, कार्यक्रम र संरचनाहरूको कार्यान्वयन गरिनेछ ।
- ◆ स्थानीय उत्पादन र उपभोगलाई प्रवर्द्धन गर्दै स्वदेशी र पोषणयुक्त बालीहरूको संरक्षण र पुनर्स्थापना गरिनेछ ।
- ◆ कृषिमा आधारित आयआर्जन र रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गरी खाद्य प्रणालीलाई आर्थिकरूपमा सबल बनाइनेछ ।
- ◆ खाद्य सुरक्षामा योगदान पुऱ्याउने साना किसान, महिला, युवा र वञ्चित समुदायहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्दै त्यस्ता समुदाय लक्षित कार्यक्रमहरू संचालन गरिनेछ ।
- ◆ सुरक्षित र पोषणयुक्त खाद्यको उत्पादन, प्रशोधन, भण्डारण र वितरण प्रणालीलाई मजबुत पारिनेछ ।
- ◆ जलवायु परिवर्तन अनुकूल कृषि अभ्यास र प्रकृतिमैत्री खाद्य प्रणाली प्रवर्द्धन गरिनेछ ।
- ◆ स्थानीय खाद्य प्रणालीमा सरोकारवालाको सहकार्य र सहजीकरण प्रवर्द्धन गर्दै सहभागी योजना र कार्यान्वयन सुनिश्चित गरिनेछ ।
- ◆ खाद्यमा पहुँच र पोषण सुधार्न सार्वजनिक सेवा (खानेपानी, सरसफाइ, स्वास्थ्य सेवा) मा पहुँच र गुणस्तर सुधार गरिनेछ ।
- ◆ खाद्य सुरक्षासम्बन्धी आकस्मिक जोखिम व्यवस्थापन र विपद् प्रतिकार्य प्रणाली सुदृढ गरिनेछ ।
- ◆ खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वहरूसँग गाउँपालिकाका कार्यक्रमहरूलाई समायोजन गरिनेछ ।

१.६ कार्यक्षेत्र र कार्यक्रमहरू

यो रणनीतिक योजनाले अपेक्षा गरेको नतिजाहरू हासिल गर्न आगामी पाँच बर्षको (आ.ब. २०८२/२०८३ देखि आ. ब. २०८६/२०८७ सम्म) लागि विभिन्न कार्यक्षेत्रहरूमा निम्नानुसार कार्यक्रमहरू संचालन गरिनेछ ।

कार्यक्रमको नाम:

कार्यक्षेत्रहरू	कार्यक्रम/क्रियाकलापको नाम
१. स्वच्छ तथा पोषण युक्त खाद्यमा पहुँच	<ul style="list-style-type: none"> ◆ आयातित खाद्य वस्तुमा बिषादी परिक्षणको व्यवस्था ◆ पोषिलो खाना सम्बन्धि प्रदर्शनी ◆ पोषण बगैचा प्रवर्धन कार्यक्रम ◆ किचन गार्डेन कार्यक्रम ◆ पोषण तथा खाद्य स्वच्छता सम्बन्धि जनचेतना कार्यक्रम ◆ स्कुल दिवा खाजा कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन ◆ नमुना पोषण गाउँ (टोल) स्थापना ◆ रैथाने खाना प्रदर्शनी कार्यक्रम ◆ बढी पोषण भएको वाली प्रवर्धन कार्यक्रम
२. दिगो उपभोग पद्धती	<ul style="list-style-type: none"> ◆ स्थानीय हाट बजारको स्थापना र संचालन ◆ खानेपानी परिक्षण र फिल्टर (bio-sand) वितरण ◆ नस्तु सुधार (गाई, भैसी, बाख्रा) कार्यक्रम ◆ माछाको भुरा उत्पादन र प्रवर्धन कार्यक्रम ◆ गोठ सुधार कार्यक्रम ◆ एक घर एक गोठ कार्यक्रम
३. समन्यायिक जीविको पार्जन	<ul style="list-style-type: none"> ◆ कृषक पाठशाला कार्यक्रम ◆ युवा तथा महिला लक्षित व्यवसायिक कृषि कार्यक्रम ◆ गरिव, भूमिहीन, दलित तथा सीमान्तकृत समुदायलाई लक्षित गरि आय आर्जन कार्यक्रम ◆ खाद्य प्रशोधन उद्योग संचालन
४. प्रकृतिमैत्री खाद्य प्रणाली	<ul style="list-style-type: none"> ◆ परम्परागत इनार, पोखरी तथा तालको संरक्षण तथा प्रवर्धन ◆ बर्षातको पानी संरक्षण गर्ने संरचनाको निर्माण ◆ उन्नत बिउ बिजनको प्रवर्धन ◆ असल कृषक पहिचान र अनुदान कार्यक्रम ◆ असल कृषि अभ्यास सम्बन्धि तालिम कार्यक्रम ◆ पाङ्गारिक खेति कार्यक्रम ◆ सार्वजनिक खाली जग्गाहरूमा वृक्षारोपण कार्यक्रम

<p>५. उत्थानशील खाद्य प्रणाली</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ कृषि तथा पशु बिमाको कार्यक्रम ◆ सामुदायिक बिउ बिजन संरक्षणको लागि पकेट क्षेत्र निर्धारण र सहयोग ◆ पालिका स्तरीय बिउ बिजन आदन प्रदान कार्यक्रम ◆ मिश्रित तथा एकिकृत बालि बिकास कार्यक्रम ◆ सहलगानीमा बोयोग्यास प्रवर्धन कार्यक्रम
<p>६. खाद्य अधिका तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी प्रावधानहरूको प्रभावकारी कार्यन्वयन</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ किसान सुचिकरण कार्यक्रम ◆ खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता ऐन सम्बन्धि अभिमुखीकरण कार्यक्रम ◆ स्थानिय खाद्य समन्वय समिति गठन ◆ स्थानिय खाद्य समन्वय समितिको क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम ◆ सूचना तथा संचार प्रविधिको कृषिमा प्रयोग सम्बन्धि अभिमुखीकरण

२.६.१ क्रियाकलापहरूको प्राथमिकताको लागि अंक निर्धारण

क्रियाकलापहरू	खाद्य सुरक्षा तथा पोषणमा सकारात्मक योगदान दिने	वातावरणीय दिगोपना तथा उत्थानशीलता बढाउन योगदान दिने	आर्थिक रूपमा संभाव्य तथा स्थानीय स्रोतको उच्चतम परिचालनका अवसर प्रदान गर्ने	समतामूलक तथा समावेशिता बढाउन अवसर प्रदान गर्ने	तिन तहका सरकारका नीति बिच तादात्म्यता, सुशासन तथा सहभागितामा योगदान दिने	अनुसन्धान, नविनता र सहकार्य बढाउन योगदान दिने	युवा, साना किसानको सहभागिता तथा आय वृद्धिमा योगदान दिने	स्थानीय खाद्य प्रणाली प्रवर्धन तथा खाद्य क्षति न्युनता गर्न योगदान दिने	जम्मा अंक
	अंक १ देखि ५ सम्म (अंक ५ ले उत्कृष्ट जनाउछ)								
१. स्वच्छ तथा पोषण युक्त खाद्यमा पहुँच									
आयातित खाद्य वस्तुमा विषादी परीक्षणको व्यवस्था	३	४	३	२	३	३	२	३	२३
पोषिलो खाना सम्बन्धि प्रदर्शनी	३	३	२	२	३	४	२	४	२३
पोषण तथा खाद्य स्वच्छता सम्बन्धि जनचेतना कार्यक्रम	४	३	३	२	४	३	२	४	२५
रैथाने खाना प्रदर्शनी कार्यक्रम	४	४	३	३	२	३	२	४	२५
पोषण बगैचा प्रवर्धन कार्यक्रम	४	३	२	३	२	३	३	४	२४
किचन गार्डेन कार्यक्रम	४	४	३	२	३	३	३	४	२६
विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन	४	२	३	३	२	४	४	५	२७
नमुना पोषण गाउँ (टोल) स्थापना	३	४	२	३	४	२	३	४	२५
बढी पोषण भएको वाली प्रवर्धन कार्यक्रम	५	२	२	३	४	२	१	१	२०
आमा समुह लक्षित अभिमुखीकरण कार्यक्रम	३	३	४	३	३	२	२	४	२४
नटुवा समुदायलाई पोषण सम्बन्धि अभिमुखिकरण कार्यक्रम	४	२	३	३	२	४	४	५	२७

जलवायु मैत्री खेति सम्बन्धि ज्ञान र सिपको विकास	४	३	४	२	२	४	२	४	३	४	२६
६. खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी प्रावधानहरूको प्रभावकारी कार्यन्वयन											
किसान सूचिकरण कार्यक्रम	३	४	३	४	२	३	४	२	३	३	२४
खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता ऐन सम्बन्धि अभिमुखीकरण कार्यक्रम	२	२	३	४	४	२	४	२	२	४	२३
स्थानिय खाद्य समन्वय समिति गठन	४	४	३	४	४	३	४	३	३	५	३१
स्थानिय खाद्य समन्वय समितिको क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम	४	२	३	३	३	३	४	२	३	४	२५
सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको कृषिमा प्रयोग सम्बन्धि अभिमुखीकरण	३	३	२	२	४	२	४	३	३	३	२३
स्थानीय उत्पादनमा आधारित दिवा खाजा कार्यक्रम संचालन सम्बन्धी कार्यविधि तयार	४	२	३	४	४	३	२	३	४	४	२६
बिषादी न्यूनिकरण कार्यविधि तयार	४	४	५	३	३	२	४	२	४	५	३०
आवधिक योजना तर्जुमा तयारी गोष्ठी	३	२	३	४	३	३	४	३	२	४	२४

२.६.२ प्रस्तावित कार्यक्रमको खाका (यस पन्चबर्षिय खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजनाको लागि प्रस्तावित बजेट कुल १,१४,०७,००१ (अक्षरुपी एक करोड चौध लाख सात हजार एक रुपैया) हुनेछ ।

कार्यक्रमको नाम	इकाई	ई/कृ	वार्ड/समुदायको नाम	लक्षित समुदाय	अनुमानित लक्षित जनसंख्या	संचालन हुने समय (आ. ब.)	अनुमानित लागत (रु)	सहयोगी संस्था वा निकाय	कार्यन्वयन गर्ने संस्था वा निकाय	अनुगमन क्रियाकलापको नाम र समय	अनुगमन गर्ने संस्था
१. स्वच्छ तथा पोषण युक्त खाद्यमा पहुँच											
पोषिलो खाना सम्बन्धि प्रदर्शनी	पटक	१०	सबै वार्ड	गर्भवति तथा सुत्केरी महिला	५००	२०८२/८३	२ लाख	गाउँपालिका, गैसस	गाउँपालिका र गैसस	तथ्यांक र स्थलगत निरीक्षण / वार्षिक	परियोजना टिम (गैसस) र गाउँपालिका
पोषण तथा खाद्य स्वच्छता सम्बन्धि जनचेतना कार्यक्रम	पटक	८	सबै वार्ड	गर्भवति तथा सुत्केरी महिला	५००	२०८२/८३	२.५ लाख	गाउँपालिका, गैसस	गाउँपालिका र गैसस	तथ्यांक र स्थलगत निरीक्षण / वार्षिक	परियोजना टिम (गैसस) र गाउँपालिका
रैथाने खाना प्रदर्शनी कार्यक्रम	पटक	३	वार्ड- ३, ५, ६	कृषक तथा परिवार	३०००	२०८२/८३	३ लाख	प्रदेश, गा.पा र गैसस	गाउँपालिका, कृषि शाखा	स्थलगत निरीक्षण	प्रदेश, गा.पा र गैसस
पोषण बगैचा प्रवर्धन कार्यक्रम	वटा	८	सबै वार्ड	कृषक र उपभोक्ता	१०००	२०८२/८३	४ लाख	प्रदेश, गा.पा र गैसस	गाउँपालिका, कृषि शाखा	तथ्यांक र स्थलगत निरीक्षण / वार्षिक	गाउँपालिका र गैसस
एक घर एक किचेन गाउँन प्रवर्धन कार्यक्रम	वटा	२००	सबै वार्ड	परिवार	६००	२०८२/८३	३ लाख	प्रदेश, गा.पा र गैसस	गाउँपालिका, कृषि शाखा	तथ्यांक र स्थलगत निरीक्षण / वार्षिक	गाउँपालिका र गैसस
विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन	पटक	१	सबै विधालय	विद्यार्थिहरु	५०००	२०८२/८३	८ लाख	संघ शिक्षा मन्त्रालय	गा.पा शिक्षा शाखा	विधालयको निरीक्षण / वार्षिक	संघिय शिक्षा मन्त्रालय र गा.पा शिक्षा शाखा
बढी पोषण भएको वाली प्रवर्धन कार्यक्रम	पटक	८	सबै वार्ड	साना कृषक	५००	२०८२/८३	४ लाख	गैसस र गाउँपालिका	कृषि शाखा, गा.पा	स्थलगत निरीक्षण / वार्षिक	कृषि शाखा
आमा समुह लक्षित अभिमुखीकरण कार्यक्रम	पटक	८	सबै वार्ड	आमा समुहका सदस्य, गर्भवति तथा सुत्केरी	८००	२०८२/८३	४ लाख	गाउँपालिका, गैसस	गाउँपालिका र गैसस	तथ्यांक र स्थलगत निरीक्षण / वार्षिक	परियोजना टिम (गैसस) र गाउँपालिका

नटुवा समुदायलाई पोषण सम्बन्धि अभिमुखिकरण कार्यक्रम	पटक	३	नटुवा समुदायको बसोबास भएको टोल	नटुवा समुदायको परिवार	६००	२०८३/८३	१. ५लाख	गाउँपालिका, गैसस	गाउँपालिका	स्थलगत निरीक्षण र छलफल/बार्षिक	गाउँपालिका, स्वास्थ्य शाखा
आयतित खाद्यवस्तुमा विषादी परीक्षण केन्द्रको स्थापना	वटा	१	पकडी	कृषक र उपभोक्ता	५०००	२०८३/८४	२० लाख	संघिय कृषि मन्त्रालय	गाउँपालिका	तथ्यांक र स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	संघिय र प्रदेश कृषि मन्त्रालय, तथा गाउँपालिका
पोषण बगैचा प्रवर्धन कार्यक्रम	वटा	८	सबै वार्ड	कृषक र उपभोक्ता	१०००	२०८३/८४	४ लाख	प्रदेश, गा.पा र गैसस	गाउँपालिका, कृषि शाखा	तथ्यांक र स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	गाउँपालिका र गैसस
एक घर एक कियेन गाउँन प्रवर्धन कार्यक्रम	वटा	२००	सबै वार्ड	परिवार	६००	२०८३/८४	३ लाख	प्रदेश, गा.पा र गैसस	गाउँपालिका, कृषि शाखा	तथ्यांक र स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	गाउँपालिका र गैसस
नमुना पोषण गाउँ (टोल) स्थापना	वटा	८	सबै वार्ड	परिवार, उपभोक्ता	४०००	२०८३/८४	२.५ लाख	संघिय कृषि मन्त्रालय, गा.पा र गैसस	गा.पा कृषि शाखा	स्थलगत निरीक्षण र छलफल/बार्षिक	संघिय कृषि मन्त्रालय र कृषि शाखा, गैसस
नमुना पोषण गाउँ (टोल) स्थापना	वटा	८	सबै वार्ड	परिवार, उपभोक्ता	४०००	२०८४/८५	२.५ लाख	संघिय कृषि मन्त्रालय, गा.पा र गैसस	गा.पा कृषि शाखा	स्थलगत निरीक्षण र छलफल/बार्षिक	संघिय कृषि मन्त्रालय र कृषि शाखा, गैसस
बढी पोषण भएको वाली प्रवर्धन कार्यक्रम	पटक	८	सबै वार्ड	साना कृषक	५००	२०८४/८५	४ लाख	गैसस र गाउँपालिका	कृषि शाखा, गा.पा	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	कृषि शाखा
आमा समुह लक्षित अभिमुखिकरण कार्यक्रम	पटक	८	सबै वार्ड	आमा समुहका सदस्य, गर्भ वति तथा सुत्केरी	८००	२०८४/८५	४ लाख	गाउँपालिका, गैसस	गाउँपालिका र गैसस	तथ्यांक र स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	परियोजना टिम (गैसस) र गाउँपालिका
नटुवा समुदायलाई पोषण सम्बन्धि अभिमुखिकरण कार्यक्रम	पटक	३	नटुवा समुदायको बसोबास भएको टोल	नटुवा समुदायको परिवार	६००	२०८४/८५	१. ५लाख	गाउँपालिका, गैसस	गाउँपालिका	तथ्यांक र स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	गाउँपालिका, स्वास्थ्य शाखा

२. दिगो उपभोग पद्धती

स्थानीय हाट बजारको संचालन र व्यवस्थापन	वटा	१	वार्ड न - १	उपभोक्ता	२०००	२०८२/८३	२.५ लाख	गाउँपालिका	गाउँपालिका	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	गाउँपालिका
खानेपानी परीक्षण र फिल्टर (bio-sand) वितरण	पटक	१	सबै वार्ड	गरिब परिवार (दलित, महिला)	४००	२०८२/८३	५ लाख	संघ, प्रदेश तथा गा.पा	गाउँपालिका	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	गाउँपालिका
गोठ सुधार कार्यक्रम	पटक	६	सबै वार्ड	पशु पालक कृषक	१६०	२०८२/८३	१ लाख ६० हजार	प्रदेश पशुपन्थी मन्त्रालय	पशु सेवा शाखा	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	पशु सेवा शाखा र भेटेनरी अस्पताल तथा पशु सेवा बिज्ञ केन्द्र क.ब
नरल सुधार (गाई, भैसी, बाखा) कार्यक्रम	पटक	१	सबै वार्ड	पशु फर्म पशु पालक कृषक	१०००	२०८२/८३	२.५ लाख	प्रदेश पशुपन्थी मन्त्रालय	पशु सेवा शाखा	तथ्यांक / बार्षिक	पशु सेवा शाखा र भेटेनरी अस्पताल तथा पशु सेवा बिज्ञ केन्द्र क.ब
माछाको भुरा उत्पादन र प्रवर्धन कार्यक्रम	पटक	३	वार्ड १, ७	अगुवा कृषक	१००	२०८२/८३	३ लाख	प्रदेश पशुपन्थी मन्त्रालय	पशु सेवा शाखा	तथ्यांक / बार्षिक	पशु सेवा शाखा र भेटेनरी अस्पताल तथा पशु सेवा बिज्ञ केन्द्र क.ब
एक घर एक गोठ कार्यक्रम	पटक	३	सबै वार्ड	कृषक	४००	२०८२/८३	४ लाख	प्रदेश पशुपन्थी मन्त्रालय, रैसस, गा.पा.	पशु सेवा शाखा	तथ्यांक / बार्षिक	पशु सेवा शाखा
वाली उपचार शिविर संचालन	पटक	१	सबै वार्ड	कृषक	४०००	२०८२/८३	४ लाख	प्रदेश मन्त्रालय, गाउँपालिका, रैसस	कृषि शाखा, गा.पा	तथ्यांक / बार्षिक	कृषि शाखा, कृषि ज्ञान केन्द्र
माटो परीक्षण शिविर संचालन	पटक	१	सबै वार्ड	कृषक	६०००	२०८२/८३	५ लाख	प्रदेश बालि संरक्षण माटो परीक्षण प्रयोगशाला	कृषि शाखा, गा.पा	तथ्यांक / बार्षिक	कृषि शाखा, कृषि ज्ञान केन्द्र

खानेपानी परीक्षण र फिल्टर (bio-sand) वितरण	पटक	१	सबै वार्ड	गरिब परिवार (दलित, महिला)	४००	२०८३/८४	५ लाख	संघ, प्रदेश तथा गा.पा	गाउँपालिका	स्थलगत निरीक्षण / वार्षिक	गाउँपालिका
गोठ सुधार कार्यक्रम	पटक	६	सबै वार्ड	पशु पालक कृषक	१६०	२०८३/८४	१ लाख ६० हजार	प्रदेश पशुपन्थी मन्त्रालय	पशु सेवा शाखा	स्थलगत निरीक्षण / वार्षिक	पशु सेवा शाखा र भेटेनरी अस्पताल तथा पशु सेवा बिज्ञ केन्द्र क.ब
वाली उपचार शिविर संचालन	पटक	१	सबै वार्ड	कृषक	४०००	२०८३/८४	४ लाख	प्रदेश मन्त्रालय, गाउँपालिका, नैसस	कृषि शाखा, गा.पा	तथ्यांक / वार्षिक	कृषि शाखा, कृषि ज्ञान केन्द्र
एक घर एक गोठ कार्यक्रम	पटक	३	सबै वार्ड	कृषक	४००	२०८४/८५	४ लाख	प्रदेश पशुपन्थी मन्त्रालय, नैसस, गा.पा.	पशु सेवा शाखा	तथ्यांक / वार्षिक	पशु सेवा शाखा
माटो परीक्षण शिविर संचालन	पटक	१	सबै वार्ड	कृषक	६०००	२०८४/८५	५ लाख	प्रदेश बालि संरक्षण माटो परिक्षण प्रयोगशाला	कृषि शाखा, गा.पा	तथ्यांक / वार्षिक	कृषि शाखा, कृषि ज्ञान केन्द्र
नरल सुधार (गाई, भैसी, बाख्रा) कार्यक्रम	पटक	१	सबै वार्ड	पशु फर्म पशु पालक कृषक	१०००	२०८६/८७	२.५ लाख	प्रदेश पशुपन्थी मन्त्रालय	पशु सेवा शाखा	तथ्यांक / वार्षिक	पशु सेवा शाखा र भेटेनरी अस्पताल तथा पशु सेवा बिज्ञ केन्द्र क.ब
माछाको भुरा उत्पादन र प्रवर्धन कार्यक्रम	पटक	३	वार्ड १, ७	अगुवा कृषक	१००	२०८६/८७	३ लाख	प्रदेश पशुपन्थी मन्त्रालय	पशु सेवा शाखा	तथ्यांक / वार्षिक	पशु सेवा शाखा र भेटेनरी अस्पताल तथा पशु सेवा बिज्ञ केन्द्र क.ब
स्थानीय हाट बजारको संचालन र व्यवस्थापन	वटा	१	वार्ड न - १	उपभोक्ता	२०००	२०८६/८७	२.५ लाख	गाउँपालिका	गाउँपालिका	स्थलगत निरीक्षण / वार्षिक	गाउँपालिका

३. समन्वयिक जीविकोपार्जन											
कृषक पाठशाला कार्यक्रम	वटा	८	सबै वार्ड	कृषक	२००	२०८२/८३	४ लाख	गाउँपालिका	गाउँपालिका	तथ्यांक / बाषिक	गाउँपालिका
कृषक पाठशाला कार्यक्रम	वटा	८	सबै वार्ड	कृषक	२००	२०८३/८४	४ लाख	गाउँपालिका	गाउँपालिका	तथ्यांक / बाषिक	गाउँपालिका
खाद्य प्रशोधन उद्योग संचालन	वटा	२	पकडी, बजार क्षेत्र	कृषक	३०००	२०८३/०८४	२.५ लाख	प्रदेश मन्त्रालय, गाणा र गैसस	गाउँपालिका र गैसस	तथ्यांक र स्थलगत निरीक्षण / बाषिक	गाउँपालिका
युवा तथा महिला लक्षित व्यवसायिक कृषि कार्यक्रम	पटक	३	वार्ड १, ६, ८,	महिला, युवा कृषक	३००	२०८३/०८४	१५ लाख	प्रदेश मन्त्रालय, गाणा र गैसस	गाउँपालिका र गैसस	तथ्यांक र स्थलगत निरीक्षण / बाषिक	कृषि ज्ञान केन्द्र र पालिका
सामुदायिक वन व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरूलाई गैर काष्ठ वन पैदावर सम्बन्धि सिप मुलक तालिम र सामाग्री सहयोग	पटक	२	सामुदायिक वन क्षेत्रको समुदाय	सामुदायिक वन क्षेत्रको समुदाय	५०	२०८३/८४	५ लाख	गाउँपालिका	गाउँपालिका	तथ्यांक र स्थलगत निरीक्षण / बाषिक	गाउँपालिका
खाद्य प्रशोधन उद्योग संचालन	वटा	२	पकडी, बजार क्षेत्र	कृषक	३०००	२०८४/८५	२.५ लाख	प्रदेश मन्त्रालय, र गाणा	गाउँपालिका र गैसस	तथ्यांक र स्थलगत निरीक्षण / बाषिक	गाउँपालिका
नटुवा समुदायलाई सिपमुलक तालिम र सामाग्री सहयोग	पटक	३	नटुवा समुदायको बसोबास रहेको टोल	नटुवा समुदाय	१५०	२०८४/८५	४.५ लाख	गाउँपालिका	गाउँपालिका	तथ्यांक र स्थलगत निरीक्षण / बाषिक	गाउँपालिका
युवा तथा महिला लक्षित व्यवसायिक कृषि कार्यक्रम	पटक	३	वार्ड १, ६, ८,	महिला, युवा कृषक	३००	२०८५/८६	१५ लाख	प्रदेश मन्त्रालय, गाणा र गैसस	गाउँपालिका र गैसस	तथ्यांक र स्थलगत निरीक्षण / बाषिक	कृषि ज्ञान केन्द्र र पालिका
गरिव, भूमिहीन, दलित तथा सीमान्तकृत समुदायलाई लक्षित गरि आय आर्जन कार्यक्रम	पटक	८	सबै वार्ड	गरिव तथा भूमिहीन, दलित	२००	२०८६/८७	८ लाख	प्रदेश मन्त्रालय, गाणा र गैसस	गाउँपालिका र गैसस	तथ्यांक र स्थलगत निरीक्षण / बाषिक	परियोजना टिम र गाउँपालिका

गरिव, भूमिहीन, दलित तथा सीमान्तकृत समुदायलाई लक्षित गरि आय आर्जन कार्यक्रम	पटक	८	सबै वार्ड	गरिव तथा भूमिहीन, दलित	२००	२०८२/८३	८ लाख	प्रदेश मन्त्रालय, गा.पा. र गैसस	गाउँपालिका र गैसस	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	परियोजना टिम र गाउँपालिका
सामुदायिक वन व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरूलाई गैर काष्ठ वन पैदावर सम्बन्धि सिप मुलक तालिम र सामाग्री सहयोग	पटक	२	सामुदायिक वन क्षेत्रको समुदाय	सामुदायिक वन क्षेत्रको समुदाय	५०	२०८२/८३	५ लाख	गाउँपालिका	गाउँपालिका	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	गाउँपालिका
नटुवा समुदायलाई सिपमुलक तालिम र सामाग्री सहयोग	पटक	३	नटुवा समुदायको बसोवास रहेको टोल	नटुवा समुदाय	१५०	२०८२/८३	४.५ लाख	गाउँपालिका	गाउँपालिका	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	गाउँपालिका

४. प्रकृतिमैत्री खाद्य प्रणाली

परम्परागत इनार, पो खरी तथा तालको संरक्षण तथा प्रवर्धन	वटा	८	सबै वार्ड	कृषक	२०००	२०८२/८३	४ लाख	प्रदेश, र गाउँपालिका	गाउँपालिका	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	गाउँपालिका
उन्नत बिउ बिजनको प्रवर्धन	पटक	४	वार्ड १, २, ३, ४	कृषक	१०००	२०८२/८३	४ लाख	प्रदेश मन्त्रालय र गाउँपालिका	कृषि शाखा, गा.पा.	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	कृषि शाखा, कृषि ज्ञान केन्द्र
असल कृषि अथ्यास सम्बन्धि तालिम कार्यक्रम	पटक	८	सबै वार्ड	साना कृषक	४००	२०८२/८३	५ लाख	प्रदेश कृषि मन्त्रालय, गा.पा. र गैसस	गा.पा. कृषि शाखा	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	गाउँपालिका, प्रदेश कृषि मन्त्रालय
असल कृषक पहिचान र अनुदान कार्यक्रम	पटक	३	सबै वार्ड	कृषक	२००	२०८२/८३	७.५ लाख	संघ र प्रदेश कृषि मन्त्रालय, र गा.पा.	गाउँपालिका	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	प्रदेश कृषि मन्त्रालय, र गाउँपालिका
पारम्परिक खेति प्रवर्धन कार्यक्रम	पटक	३	वार्ड १, ६, ८	कृषक	१०००	२०८२/८३	५ लाख	गैसस र गाउँपालिका	कृषि शाखा, गा.पा.	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	कृषि शाखा

रासायनिक मल र विषादीको असरबारे जनचेतना कार्यक्रम	पटक	८	सबै वार्ड	ब्यवसायिक कृषक	२००	२०८३/८३	४ लाख	प्रदेश कृषि तथा भूमि मन्त्रालय, गाणा र गैसस	गाउँपालिका, कृषि शाखा	तथ्यांक र छलफल / बार्षिक	गा.पा. र गैसस
बर्षातको पानी संरक्षण गर्न संरचनाको निर्माण	वटा	१	गाउँपालिका	कृषक	२००	२०८३/८४	१ लाख	गाउँपालिका	गाउँपालिका	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	गाउँपालिका
परम्परागत इनार, पोखरी तथा तालको संरक्षण तथा प्रवर्धन	वटा	८	सबै वार्ड	कृषक	२०००	२०८४/८५	४ लाख	प्रदेश, र गाउँपालिका	गाउँपालिका	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	गाउँपालिका
असल कृषि अथ्यास सम्बन्धि तालिम कार्यक्रम	पटक	८	सबै वार्ड	साना कृषक	४००	२०८४/८५	५ लाख	प्रदेश कृषि मन्त्रालय, गा.पा. र गैसस	गा.पा कृषि शाखा	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	गाउँपालिका, प्रदेश कृषि मन्त्रालय
उन्नत बिउ बिजनको प्रवर्धन	पटक	४	वार्ड १, २, ३, ४	कृषक	१०००	२०८४/८५	४ लाख	प्रदेश मन्त्रालय र गाउँपालिका	कृषि शाखा, गा.पा	तथ्यांक / बार्षिक	कृषि शाखा, कृषि ज्ञान केन्द्र
असल कृषक पहिचान र अनुदान कार्यक्रम	पटक	३	सबै वार्ड	कृषक	२००	२०८४/८५	७.५ लाख	संघ र प्रदेश कृषि मन्त्रालय, र गा.पा	गाउँपालिका	तथ्यांक / बार्षिक	प्रदेश कृषि मन्त्रालय, र गाउँपालिका
पाङ्गारिक खेति प्रवर्धन कार्यक्रम	पटक	३	वार्ड १, ६, ८	कृषक	१०००	२०८४/८५	५ लाख	गैसस र गाउँपालिका	कृषि शाखा, गा.पा	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	कृषि शाखा
सार्वजनिक खाली जग्गाहरूमा वृक्षारोपण कार्यक्रम	स्थान	८	सबै वार्ड	समुदाय	५००	२०८४/८५	२ लाख	जिल्ला बन डिभिजन कार्यालय	गाउँपालिका	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	जिल्ला बन डिभिजन कार्यालय
रासायनिक मल र विषादीको असरबारे जनचेतना कार्यक्रम	पटक	८	सबै वार्ड	ब्यवसायिक कृषक	२००	२०८४/८५	४ लाख	प्रदेश कृषि तथा भूमि मन्त्रालय, गाणा र गैसस	गाउँपालिका, कृषि शाखा	तथ्यांक र छलफल / बार्षिक	गा.पा. र गैसस

५. उन्तानशील खाद्य प्रणाली											
कृषि तथा पशु बिमा प्रवर्धन कार्यक्रम	पटक	४	सबै वार्ड	पशु पालक कृषक	५००	२०८२/८३	१ लाख २५ हजार	बिमा कम्पनि, गा.पा.	बिमा कम्पनि, गा.पा कृषि शाखा, बायो ग्यास निर्माण कम्पनि	तथ्यांक / बार्षिक	पशु सेवा शाखा
सहलगानीमा बायो ग्यास प्रवर्धन कार्यक्रम	पटक	४	सबै वार्ड	कृषक	३००	२०८२/८३	३ लाख	प्रदेश मन्त्रालय, र गा.पा.	गा.पा कृषि शाखा, बायो ग्यास निर्माण कम्पनि	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	गाउँपालिका
सुख्खा सहने जातको बालि प्रवर्धन कार्यक्रम	पटक	२	सबै वार्ड	कृषक	५००	२०८२/८३	४ लाख	प्रदेश बालि बिकास, गा.पा.	गा.पा कृषि शाखा	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	गाउँपालिका, प्रदेश बालि बिकास
सामुदायिक बिउ बिजन संरक्षणको लागि पकेट क्षेत्र निर्धारण र सहयोग	वटा	३	वार्ड १, ६, ७	कृषक	४०००	२०८२/८३	५ लाख	प्रदेश मन्त्रालय र गाउँपालिका	कृषि शाखा, गा.पा	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	कृषि शाखा, कृषि ज्ञान केन्द्र
पालिका स्तरीय बिउ बिजन आदान प्रदान कार्यक्रम	पटक	१	सबै वार्ड	साना कृषक	१०००	२०८२/८३	२.५ लाख	प्रदेश मन्त्रालय, गाउँपालिका, गैसस	कृषि शाखा, गा.पा	तथ्यांक / बार्षिक	कृषि शाखा, कृषि ज्ञान केन्द्र
मिश्रित तथा एकीकृत बालि विकास कार्यक्रम	पटक	१	सबै वार्ड	साना कृषक	१०००	२०८२/८३	८ लाख	प्रदेश मन्त्रालय, गाणा र गैसस	कृषि शाखा, गा.पा	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	कृषि शाखा, कृषि ज्ञान केन्द्र
जलवायु मैत्री खेति सम्बन्धि ज्ञान र सिपको विकास कार्यक्रम	पटक	२	सबै वार्ड	प्राविधिक, अगुवा कृषक	२००	२०८२/८३	४ लाख	प्रदेश मन्त्रालय, गा.पा, गैसस	गा.पा कृषि शाखा	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	गाउँपालिका
जलवायु मैत्री खेति सम्बन्धि ज्ञान र सिपको विकास कार्यक्रम	पटक	२	सबै वार्ड	प्राविधिक, अगुवा कृषक	२००	२०८३/८४	४ लाख	प्रदेश मन्त्रालय, गाणा र गैसस	गा.पा कृषि शाखा	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	गाउँपालिका
सहलगानीमा बायोग्यास प्रवर्धन कार्यक्रम	पटक	४	सबै वार्ड	कृषक	३००	२०८४/८५	३ लाख	प्रदेश मन्त्रालय, र गा.पा.	गा.पा कृषि शाखा, बायो ग्यास निर्माण कम्पनि	स्थलगत निरीक्षण / बार्षिक	गाउँपालिका

सुख्खा सहने जातको बालि प्रवर्धन कार्यक्रम	पटक	२	सबै वार्ड	कृषक	५००	२०८५/८६	४ लाख	प्रदेश बालि बिकास, गा.पा.	गा.पा कृषि शाखा	स्थलागत निरीक्षण / बार्षिक	गाउँपालिका, प्रदेश बालि बिकास
सामुदायिक बिउ बिजन संरक्षणको लागि पकेट क्षेत्र निर्धारण र सहयोग	वटा	३	वार्ड १, ६, ७	कृषक	४०००	२०८५/८६	५ लाख	प्रदेश मन्त्रालय र गाउँपालिका	कृषि शाखा, गा.पा	स्थलागत निरीक्षण / बार्षिक	कृषि शाखा, कृषि ज्ञान केन्द्र
पालिका स्तरीय बिउ बिजन आदान प्रदान कार्यक्रम	पटक	१	सबै वार्ड	साना कृषक	१०००	२०८५/८६	२.५ लाख	प्रदेश मन्त्रालय, गा.पा, नैसस	कृषि शाखा, गा.पा	तथ्यांक / बार्षिक	कृषि शाखा, कृषि ज्ञान केन्द्र
कृषि तथा पशु बिमा प्रवर्धन कार्यक्रम	पटक	४	सबै वार्ड	पशु पालक कृषक	५००	२०८६/८७	१ लाख २५ हजार	बिमा कम्पनि, गा.पा.	बिमा कम्पनि	तथ्यांक / बार्षिक	पशु सेवा शाखा
६. खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्पन्नता सम्बन्धी प्रावधानहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन											
किरसान सूचिकरण कार्यक्रम	पटक	१	सबै वार्ड	कृषक	४०००	२०८२/८३	५ लाख	सधिय कृषि मन्त्रालय	गाउँपालिका	तथ्यांक / बार्षिक	सधिय र प्रदेश कृषि मन्त्रालय, तथा गाउँपालिका
खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्पन्नता ऐन सम्बन्धि अभिमुखीकरण कार्यक्रम	पटक	१	सबै वार्ड	सरोकारवाला	२००	२०८२/८३	४ लाख	संघ, प्रदेश कृषि तथा भुमि मन्त्रालय र गा.पा	गाउँपालिका, कृषि शाखा	तथ्यांक र छलफल / बार्षिक	प्रदेश कृषि तथा भुमि मन्त्रालय र गा.पा.
स्थानिय खाद्य समन्वय समिति गठन	वटा	१	पालिका स्तर	सरोकारवाला	४०	२०८२/०८३	५० हजार	गाउँपालिका	गाउँपालिका	बैठक / अर्धवार्षिक	गाउँपालिका
स्थानिय खाद्य समन्वय समितिको क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम	पटक	१	पालिका स्तर	सरोकारवाला	२००	२०८२/०८३	४ लाख	गाउँपालिका	गाउँपालिका	बैठक / अर्धवार्षिक	गाउँपालिका
सूचना तथा संचार प्रविधिको कृषिमा प्रयोग सम्बन्धि अभिमुखीकरण	पटक	८	सबै वार्ड	ब्यवसायिक कृषक	२००	२०८२/८३ द	२ लाख	संघ, प्रदेश कृषि तथा भुमि मन्त्रालय र गा.पा	गाउँपालिका, कृषि शाखा	तथ्यांक र छलफल / बार्षिक	प्रदेश कृषि तथा भुमि मन्त्रालय र गा.पा.
खाद्य सुरक्षा सम्बन्धि आवधिक योजना निर्माण र कार्यान्वयन	संख्या	१	गाउँपालिका स्तरिय	जनसमुदाय	१५०००	०८२/०८३	२ लाख	नैसस र गाउँपालिका	नैसस र गाउँपालिका	बैठक, अध्ययन / अर्धवार्षिक	गाउँपालिका

मायादेवी गाउँपालिका, कपिलवस्तु

आवधिक योजना तर्जुमा गोष्ठी	पटक	१	पालिका स्तर	सरोकारवाला	४०	२०८२/०८३	४ लाख	गाउँपालिका	गाउँपालिका	बैठक / अर्धवार्षिक	गाउँपालिका
सूचना तथा संचार प्रविधिको कृषिमा प्रयोग सम्बन्धि अभिमुखीकरण	पटक	८	सबै वार्ड	ब्यवसायिक कृषक	२००	२०८३/८४	२ लाख	गाउँपालिका, कृषि शाखा	गाउँपालिका, कृषि शाखा	तथ्यांक र छलफल / बार्षिक	प्रदेश कृषि तथा भुमि मन्त्रालय र गा.पा.
स्थानीय उत्पादनमा आधारित दिवा खाजा कार्यक्रम संचालन सम्बन्धी कार्यविधि तयार	संख्या	१	गाउँपालिका स्तरिय	विद्यार्थी	४०००	२०८३ /८४	१ लाख	गाउँपालिका	गाउँपालिका	बैठक / बार्षिक	गाउँपालिका
बिषादी न्यूनिकरण कार्यविधि तयार	संख्या	१	गाउँपालिका स्तरिय	उपभोक्ता	१००००	२०८३ /८४	१ लाख	गाउँपालिका	गाउँपालिका	बैठक / बार्षिक	गाउँपालिका
किसान सूचिकरण कार्यक्रम	पटक	१	सबै वार्ड	कृषक	४०००	२०८३/८४	५ लाख	संघिय कृषि मन्त्रालय	गाउँपालिका	तथ्यांक / बार्षिक	संघिय र प्रदेश कृषि मन्त्रालय, तथा गाउँपालिका

परिच्छेद - ३

३.१ योजना कार्यान्वयनका रणनीतिहरू

खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजनाको सफल कार्यान्वयनका लागि निम्न रणनीतिहरू अबलम्वन गरिनेछः

- ◆ प्रत्येक बर्ष खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको लागि तोकिए बमोजिम कार्यक्रमहरू संचालन गरिनेछ ।
- ◆ बार्षिक योजना तर्जुमाको चरणमा यस रणनीतिक योजनामा उल्लेख गरिएका कार्यक्रमहरूलाई प्राथमिकताको रूपमा बार्षिक योजनामा समावेश गरिनेछ । यसैगरी प्रस्तावित क्रियाकलापहरू तथा बजेट मध्यमकालीन खर्च संरचनामा पनि समावेश गरिने छ ।
- ◆ कार्यक्रम संचालनको क्रममा स्थानीय स्तरमा उपलब्ध स्रोत साधनको अधिकतम उपयोग गरिनेछ ।
- ◆ स्थानीय र परम्परागत खाद्य प्रणालीको उत्थान गर्न अन्य योजना तथा कार्यक्रमहरूमा तालमेल तथा साभेदारी गरिनेछ ।
- ◆ प्रदेश र स्थानीय तहको समन्वयमा आवश्यक निति तथा कार्यक्रमहरू तयार गरिनेछ ।
- ◆ योजना कार्यान्वयनको लागि स्थानीय संघसंस्था (समुह, निजि क्षेत्र, गैरसरकारी निकाय, आदि) संग समन्वय तथा सहकार्य गरिनेछ ।
- ◆ गाउँपालिका स्तरिय स्थानीय खाद्य समन्वय समिति गठन गरिनेछ ।
- ◆ खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजनाको संचालन गर्ने स्थानीय खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीति तथा कार्यक्रम संचालन सम्बन्धि कार्यविधि तथा निर्देशिका तयार गरिनेछ ।

३.२ संस्थागत व्यवस्था

खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणालीको रणनीतिक योजना निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनका लागि कानुनी व्यवस्थालाई मध्यनजर गरि अगाडि बढनु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ । नेपाल सरकारको खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धि ऐन २०७५ र खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी नियमावली २०८० ले स्थानीय खाद्य समन्वय समितिको व्यवस्था गरेकोछ । ऐनमा समितिलाई प्राविधिक सहयोग गर्न छुट्टै कार्यदल गठन गर्न सकिने भनि उल्लेख गरे बमोजिम, समन्वय समितिले एक प्राविधिक पनि गठन गर्न सकिनेछ ।

३.३ वित्तीय व्यवस्थापन

खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजनाको सफलतापूर्वक कार्यान्वयन गर्नका लागि प्रभावकारी वित्तीय व्यवस्थापन अपरिहार्य छ । यस योजना अन्तर्गत प्रस्तावित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न गाउँपालिकाले हरेक वर्षको नीति तथा कार्यक्रममा योजनाका कार्यक्रमहरू समावेश गरी आवश्यक बजेट व्यवस्था गर्नेछ । गाउँपालिकाको आन्तरिक श्रोतबाट बजेट व्यवस्थापन गरिनेछ भने, योजना अन्तर्गतका विशेष कार्यक्रमहरूका लागि संघ तथा प्रदेश सरकारका

सम्बन्धित मन्त्रालय तथा विभागहरूबाट समेत स्रोतको व्यवस्था गरिनेछ । साथै, जिल्ला तहका सम्बन्धित सरकारी निकायहरूसँग समन्वय तथा सहकार्य गरी योजना कार्यान्वयनलाई सघाइनेछ । यसका अतिरिक्त, गाउँपालिकाले गैरसरकारी संस्था र निजी क्षेत्रहरूसँग सहकार्यको सम्भावनाहरू पनि पहिचान गर्नेछ ।

वित्तीय व्यवस्थापन रणनीतिहरू:

- ◆ वार्षिक नीतिगत तथा कार्यक्रममा रणनीतिक योजनाका कार्यक्रमहरू समावेश गर्ने ।
- ◆ गाउँपालिकाको आन्तरिक राजस्व स्रोतबाट कार्यक्रमहरूका लागि बजेट सुनिश्चित गर्ने ।
- ◆ प्रदेश तथा संघीय सरकारका सम्बन्धित मन्त्रालय/विभागहरूबाट बजेटको व्यवस्था गर्ने ।
- ◆ जिल्ला तहका सम्बन्धित सरकारी निकायहरूसँग समन्वय गरी कार्यान्वयनमा सहकार्य गर्ने ।
- ◆ निजी क्षेत्र तथा गैरसरकारी संस्थाहरूसँग साभेदारीको सम्भावना पहिचान गर्ने ।
- ◆ स्थानीय स्रोत परिचालन गर्न स्थानीय तहको कोष परिचालन मोडेलको प्रयोग गर्ने ।
- ◆ स्थानीय कृषि उद्यम प्रवर्द्धन तथा स्थानीय व्यवसाय सञ्चालन गर्न चाहने व्यक्तिहरूको योगदानमा आधारित कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने ।
- ◆ यस प्रकारको समन्वित र बहु-आयामिक वित्तीय व्यवस्थापन रणनीतिले रणनीतिक योजनामा प्रस्तावित कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सकिने अपेक्षा गरिएकोछ ।

3.8 लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरण

मायादेवी गाउँपालिकाको खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजना कार्यान्वयनको क्रममा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण (GESI) लाई मुख्य प्राथमिकता दिइनेछ । विशेषगरी विपन्न, सीमान्तकृत तथा कमजोर सामाजिक-आर्थिक अवस्था भएका समुदायहरूमा योजनाको प्राथमिकतामा राखिनेछ । यस अन्तर्गत, युवा, महिला, अपांगता भएका व्यक्तिहरू तथा गरिबीको रेखामुनि रहेका परिवारलाई लक्षित गरी आम्दानी अभिवृद्धि सम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । साना किसान परिवारहरूलाई किसान समूहसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरूमा सहभागी गराइनेछ । विशेषगरी, मायादेवी गाउँपालिकाको सन्दर्भमा नटुवा समुदाय आर्थिक र सामाजिक दृष्टिले पछाडि रहेको पाईन्छ । अन्य समुदायको तुलनामा यो समुदायको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था कमजोर छ । त्यसैले, खाद्य सुरक्षा, पोषण सम्बन्धी जनचेतना तथा आय आर्जन सम्बन्धि कार्यक्रमहरू नटुवा समुदायमा विशेषरूपमा लक्षित गरिनेछ । यसरी, रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनमा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण (GESI) लाई प्रभावकारी रूपमा समावेश गरी सबै वर्ग र समुदायलाई लाभ पुग्ने सुनिश्चितता गरिनेछ ।

3.9 सूचना प्रविधिमाफत अभिलेखीकरण तथा प्रकाशन

यस रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन र योजनाको गतिविधिहरू लाई सम्बन्धित सरोकारवाला तथा जनसमुदाय समक्ष सहज रूपमा पुर्याउन नेपाल सरकार र गाउँपालिकाले अवलम्बन गरेका विभिन्न सूचना प्रविधि माफत योजनाका गतिविधिहरू नियमित रूपमा अभिलेखीकरण तथा प्रकाशन गर्नेछ । रणनीतिक योजनाका कार्यक्रम र नीतिहरूलाई

गाउँपालिकाको वेबसाइटमार्फत सार्वजनिक गरी सरोकारवालाहरूको सुझाव तथा प्रतिक्रिया संकलन गरिनेछ । हरेक वर्ष योजनाको समिक्षा तथा सरोकारवाला निकायहरूको सुझाव संकलन गरी सोही वेबसाइट र गाउँपालिकाले प्रयोगमा ल्याएका सामाजिक सञ्जालहरूमा प्रकाशन गरिनेछ । साथै, बार्षिक रूपमा गरिने समिक्षा तथा अनुगमन सम्बन्धी गतिविधिहरूलाई पनि सामाजिक सञ्जालमार्फत नियमितरूपमा सार्वजनिक गरिनेछ ।

यस योजनामा प्रस्ताव गरिएका कार्यक्रमहरूलाई गाउँपालिकाको नियमित कार्यक्रमहरूसँग समायोजन गर्दै डिजिटल रेकर्डिङ र प्रतिवेदन प्रणालीसँग जोडिनेछ । योजनाको कार्यान्वयन प्रगतिलाई गाउँपालिकाको नियमित प्रतिवेदन प्रणालीमार्फत सार्वजनिक गरिनेछ । कृषि, पशुपालन, आय आर्जन, खाद्य सुरक्षा, लगायत नेपाल सरकारले निर्धारण गरेको सूचकहरूको प्रगति विवरणहरू नेपाल सरकारको सूचना व्यवस्थापन प्रणालीमा समावेश गरिनेछन् । यसले रणनीतिक योजना कार्यान्वयनको पारदर्शिता र जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्न मद्दत गर्नेछ ।

३.६ अनुगमन तथा मुल्यांकन

यो रणनीतिक योजनामा उल्लेख गरिएको कार्यक्रम तथा क्रियाकलापहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन भई अपेक्षित उपलब्धिहरू प्राप्त भएको सुनिश्चितता गर्न खाद्य समन्वय समितिका संयोजक, गाउँपालिका अध्यक्षको संयोजकत्वमा स्थानीय खाद्य समन्वय समितिले अनुगमन तथा मुल्यांकन गर्नेछ । अनुगमन तथा मुल्यांकन कार्यलाई प्रभावकारी र तथ्यपरक बनाउनको लागि एक छुट्टै अनुगमन तथा मुल्यांकन ढाँचा तयार गरि सोहि ढाँचा अनुरूप गरिनेछ । साथै गाउँपालिकाको अन्य कार्यक्रमहरूको अनुगमन तथा मुल्यांकन संगै यो रणनीतिक योजनाको कार्यक्रम तथा क्रियाकलापहरूको अनुगमन तथा मुल्यांकनलाई पनि एकै पटक गर्न सकिनेछ । यसका साथै, खाद्य समन्वय समितिले रणनीतिक योजनाको मुल्यांकन प्रक्रियालाई तथ्यगत रूपमा समिक्षा गरि योजनाका कार्यक्रम तथा क्रियाकलापले जनसमुदायको खाद्य सुरक्षामा पारेको प्रभाव, दिगोपना आदिको विश्लेषण गरी पछिल्ला दिनहरूमा अझ प्रभावकारी कार्यक्रमहरू तर्जुमा गर्नको लागि रणनीतिक योजनाको अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन मुल्यांकन बाह्य संस्था तथा श्रोतव्यक्तिहरू बाट पनि गर्न सक्नेछ ।

३.७ संभावित जोखिम तथा सम्बोधनका उपायहरू

पूर्वाधार विकासलाई बढि प्राथमिकतामा राखिने र क्षेत्रगत योजना र कार्यान्वयनमा अभ्यस्त विद्यमान योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनको परिवेशमा खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको लागि समग्र प्रणालीमा आधारित दृष्टिकोण सुनिश्चित गर्नु आफैमा चुनौतीपूर्ण छ । तर समन्वयात्मक प्रयास र प्रणालीगत एकीकृत योजना र यसको कार्यान्वयनबाट दिगो उपलब्धी हासिल हुन्छ भन्ने कुरा सबै पक्षबाट महशुस गरी यसतर्फ प्रतिबद्ध भए यो रूपान्तरण सम्भव र सहज हुने निश्चित छ । यीनै कुरालाई मध्यनजर गर्दै संभावित केहि जोखिम तथा न्युनीकरणका उपायहरू पहिचान गरिएको छ ।

क्र.सं.	जोखिम/चुनौतीहरू:	न्यूनीकरणका उपायहरू
१.	आर्थिक श्रोतको कमी: पालिकामा प्रायः सीमित बजेट हुने र संघीय तथा प्रदेश सरकारको अनुदानमा धेरै निर्भर हुन्छ, जुन महत्वाकांक्षी खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका कार्यक्रमहरूको लागि पर्याप्त नहुन सक्छ ।	स्रोत परिचालन: गैरसरकारी संस्थाहरू, विकास साभेदार (जस्तै, WHH, UNDP, FAO, WFP) र निजी क्षेत्रहरूसँग साभेदारी, रा.यो.आ. तथा प्रदेश यो.आ.का समपुरक तथा विशेष अनुदान परिचालनमा पहल ।
२.	विज्ञताको अभाव: खाद्य प्रणाली, जलवायु-मैत्री कृषि, वा पोषणमा विज्ञता भएका कर्मचारीहरूको अभावले प्रभावकारी योजना र कार्यान्वयनमा बाधा पुऱ्याउँन सक्छ ।	क्षमता निर्माण: कृषि तथा वन विश्वविद्यालय, WHH वा पालिकामा कार्यरत संस्थाहरूसँग साभेदारी गरी खाद्य प्रणाली योजनामा स्थानीय कर्मचारी र जनप्रतिनिधिहरूको लागि छोटो, व्यावहारिक प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू आयोजना गर्ने ।
३.	पूर्वाधारमा मात्र लगानी गर्ने परिपाटीले खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका क्रियाकलापहरूमा न्यून बजेट विनियोजन हुन सक्ने ।	खाद्य प्रणालीमा भएको लगानीले खाद्य, पोषण सुरक्षा, जीविकोपार्जन, जलवायु परिवर्तनका प्रभाव न्यून गर्न मद्दत, स्थानीय अर्थतन्त्र र समग्र समृद्धिमा प्रभावकारी योगदान दिने कुराहरू सबै जनप्रतिनिधि लगायत सरोकारवालाहरूलाई थप प्रष्टता पार्दै खाद्य प्रणालीमा आवश्यक बजेट तथा लगानीका लागि वातावरण तयार गर्ने ।
४.	कर्मचारी सरूवा तथा जनशक्तिको अपर्याप्तता: कर्मचारीको सरूवा तथा न्युनताले कार्यक्रम कार्यान्वयन तथा निरन्तरतामा बाधा हुन सक्ने ।	प्रक्रिया तथा सिकाईको सस्थागत: कर्मचारी सरूवा भए तापनि संस्थागत स्मृति कायम राख्न कागजात प्रक्रियाहरू र अभिलेखिकरण प्रभावकारी बनाउने ।
५.	प्रणालीगत नभई क्षेत्रगत प्रयासहरू: विद्यमान क्षेत्रगत कार्यक्रम संचालनमा अभ्यस्त पद्धति अनुरूप कृषि, स्वास्थ्य, वन र सामुदायिक समूहहरू बीच समन्वयको अभाव हुन सक्ने ।	स्थानीय खाद्य समन्वय समिति तथा प्राविधिक समिति गठन गरी समावेशी प्रणालीगत निर्णय लिने र समन्वित कार्य सुनिश्चित गर्न शाखागत, किसान, महिला समूह, युवा र सहकारीका प्रतिनिधिहरू सहितको योजना तथा कार्यान्वयन प्रक्रिया स्थापना गर्ने ।
६.	सीमान्तकृत समूहहरू बहिष्करण: पहुँचको अभावका कारण साना किसानहरू, महिलाहरू, दलितहरू र आदिवासी समुदायहरू योजना निर्माण तथा कार्यान्वयनका प्रक्रिया तथा निर्णयमा पछाडी पर्न सक्ने ।	विद्यमान लक्षित समूह समावेशीकरण रणनीतिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने तथा आवश्यक भए थप नीति बनाई लागु गर्ने । योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन समितिहरूमा कोटा (जस्तै, ५०% महिला, २०% सीमान्तकृत समूह) आदि ।

७.	बिचौलियामा निर्भरता: किसानहरू प्रायः बिचौलियामा भर पर्नु पर्ने अवस्थाले गर्दा उनीहरूको नाफा घट्ने र दिगो अभ्यासहरूलाई निरूत्साहित गर्न सक्ने ।	बिचौलियाहरूका नकारात्मक प्रभावलाई कम गर्न सहकारीहरूलाई सबल बनाउने वा स्थापना गर्ने । सामूहिक सौदाबाजी र प्रत्यक्ष बजार पहुँच सक्षम तुल्याउने साथै प्रभावकारी बजार अनुगमन र बजार जानकारीको लागि डिजिटल प्लेटफर्महरूमा सहकारीहरूलाई तालिम दिने ।
८.	खुला सिमानाका कारण आयातसँग प्रतिस्पर्धा: स्थानीय बजारमा सस्तो आयातित खाद्य पदार्थले स्थानीय रूपमा उत्पादित, दिगो तथा रैथाने उत्पादनहरूको मागलाई कमजोर वा न्युन बनाउन सक्ने ।	स्थानीय खाद्यको ब्रान्डिङ: उत्पादनहरू (जस्तै प्राङ्गारिक उत्पादन) को लागि "स्थानीय र दिगो "प्रमाणीकरणलाई प्रवर्द्धन गर्नुका साथै जनचेतनाका कार्यक्रम संचालन गर्ने जसले स्थानीय उत्पादनहरूलाई आयातबाट अलग गर्न र उपभोक्ता स्वस्थ र पोषिलो स्थानीय उत्पादनको माग सिर्जना गर्न सकियोस् ।
९.	कमजोर अनुगमन प्रणालीका कारण खाद्य प्रणाली कार्यक्रमहरूको प्रगति आकलन गर्न वा प्रभाव मूल्याङ्कन गर्ने प्रक्रियाले लगानीको औचित्यता अभाव हुन सक्ने ।	सरल अनुगमन तथा मूल्याङ्कन फ्रेमवर्क तयार गरी बाली विविधता, खाद्यमा पहुँच, वा किसान आय जस्ता सूचकहरू ट्याक गर्न प्रयोग गर्न सजिलो अनुगमन उपकरणहरू (जस्तै, सामुदायिक स्कोरकार्डहरू, मोबाइल एपहरू) विकास गरी समयबद्ध रूपमा जानकारी संकलन, विश्लेषण, सम्प्रेषण तथा तथ्यगत योजना निर्माणमा प्रयोग गर्ने । यसका लागि पालिकास्तरमा खाद्य सुरक्षा सूचना केन्द्र स्थापना गर्न सकिने ।

३.८ आगामी दिशा

खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको उद्देश्य दिगो विकासका १७ वटा लक्ष्यहरू प्राप्तिका लागि प्रभावकारी रूपमा योगदान गर्न सकियोस भन्ने ध्येयले थालनी गरिएको सन्दर्भमा यो रणनीतिक योजना पाँच वर्षको लागि तयार गरिएको छ । उक्त अवधिमा खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका क्षेत्रमा भएको उपलब्धिको समीक्षा पश्चात अर्को रणनीतिक योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिनेछ ।

४. अनुसूचीहरू

अनुसूची ४.१: पञ्चवर्षीय कार्यान्वयनको योजना

क्रस	कार्यक्रमको नाम	अपेक्षित उपलब्धि	इकाई	लक्ष्य (आर्थिक वर्ष)			बजेट (आर्थिक वर्ष)			श्रोत व्यवस्थापन	कार्यान्वयन निकाय			
				०८२-८३	०८३-८४	०८४-८५	०८५-८६	०८६-८७	०८७-८८			०८८-८९	०८९-९०	
१. स्वच्छ तथा पोषण युक्त खाद्यमा पहुँच														
१.१	आयातित खाद्य वस्तुमा विषादी परीक्षण केन्द्रको स्थापना	विषादी रहित खाद्यमा पहुँच बढ्ने	संख्या	१	५००	५००	५००	२० लाख	०.८३-८४	०.८४-८५	०.८५-८६	०.८६-८७	संघिय कृषि मन्त्रालय	गाउँपालिका
१.२	पोषिलो खाना सम्वन्धि प्रदर्शनी	पोषिलो खाना सम्वन्धि ज्ञान तथा अभ्यासमा वृद्धि हुने	गर्भवति तथा सुत्केरी	५००	५००	५००	१.५ लाख	१.५ लाख	०.८३-८४	०.८४-८५	०.८५-८६	०.८६-८७	गाउँपालिका, नैसस	गाउँपालिका र नैसस
१.३	पोषण तथा खाद्य स्वच्छता सम्वन्धि जनचेतना कार्यक्रम	पोषण तथा खाद्य स्वच्छता सम्वन्धिमा वृद्धि हुने	गर्भवति तथा सुत्केरी	५००	५००	५००	२ लाख	१.५ लाख	०.८३-८४	०.८४-८५	०.८५-८६	०.८६-८७	गाउँपालिका, नैसस	गाउँपालिका र नैसस
१.४	रैथाने खाना प्रदर्शनी कार्यक्रम	रैथाने खानाहरूको संरक्षण र संवर्द्धनमा सहयोग पुग्ने	पटक	१	२	२	२ लाख	३ लाख	०.८३-८४	०.८४-८५	०.८५-८६	०.८६-८७	गाउँपालिका, नैसस	गाउँपालिका र नैसस
१.५	पोषण बौचा प्रवर्धन कार्यक्रम	पोषणयुक्त खाद्यमा पहुँच बढ्ने	कृषक र उपभोक्ता	५००	५००	५००	४ लाख	४ लाख	०.८३-८४	०.८४-८५	०.८५-८६	०.८६-८७	प्रदेश, गा.पा र नैसस	गाउँपालिका, कृषि शाखा
१.६	एक घर एक कियेन गाउँन प्रवर्धन कार्यक्रम	ताजा र स्वच्छ तरकारी तथा फलफुलमा परिवारहरूको आत्मनिर्भरता बढ्ने	परिवार	३००	३००	३००	३ लाख	३ लाख	०.८३-८४	०.८४-८५	०.८५-८६	०.८६-८७	प्रदेश, गा.पा र नैसस	गाउँपालिका, कृषि शाखा
१.७	विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन	विद्यालय खाजा कार्यक्रम प्रभावकारी हुने	पटक	१			८ लाख		०.८३-८४	०.८४-८५	०.८५-८६	०.८६-८७	संघ शिक्षा मन्त्रालय	गा.पा शिक्षा शाखा
१.८	नमुना पोषण गाउँ (टोल) स्थापना	पोषणमा सुधार हुने	परिवार	२०००	२०००	२०००	२.५ लाख	२.५ लाख	०.८३-८४	०.८४-८५	०.८५-८६	०.८६-८७	संघिय कृषि मन्त्रालय, गा.पा र नैसस	गा.पा कृषि शाखा
१.९	बढी पोषण भएको वाली प्रवर्धन कार्यक्रम	स्थानीय स्तरमा बढी पोषण भएको वालीको उत्पादन	कृषक	२००	२००	२००	३ लाख	३ लाख	०.८३-८४	०.८४-८५	०.८५-८६	०.८६-८७	नैसस र गाउँपालिका	कृषि शाखा, गाउँपालिका
१.१०	आमा समुह लक्षित अभिमुखीकरण कार्यक्रम	पोषण तथा खाद्य स्वच्छता सम्वन्धिमा वृद्धि हुने	आमा समुहका सदस्य, गर्भवति तथा सुत्केरी	२००	२००	२००	२ लाख	२ लाख	०.८३-८४	०.८४-८५	०.८५-८६	०.८६-८७	गाउँपालिका, नैसस	गाउँपालिका र नैसस

६. खाद्य अधिकार तथा खाद्य समृद्धता सम्बन्धी प्रावधानहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन												
६.१	किसान सूचिकरण कार्यक्रम	कृषकहरूको तथ्यांक आवधिक हुने	कृषक	२०००	२०००				५ लाख	५ लाख	संघिय कृषि मन्त्रालय	गाउँपालिका
६.२	खाद्य अधिकार तथा खाद्य समृद्धता ऐन सम्वन्धि अभिमुखीकरण कार्यक्रम	सम्वन्धित सरोकार वालाहरूलाई खाद्य अधिकार तथा खाद्य समृद्धता ऐन सम्वन्धि जानकारी हुने	सरोकार वाला	१००	१००				२ लाख	२ लाख	संघ, प्रदेश कृषि तथा भुमि मन्त्रालय र गा.पा	गाउँपालिका, कृषि शाखा
६.३	स्थानिय खाद्य समन्वय समिति गठन	खाद्य सुरक्षा रणनीतिलाई स्थानियकरण गर्न सहज हुने	संख्या	१					५० हजार		गाउँपालिका	गाउँपालिका
६.४	स्थानिय खाद्य समन्वय समितिको क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम	स्थानिय खाद्य समन्वय समितिको क्षमता अभिवृद्धि हुने	सरोकार वाला	२००					४ लाख		गाउँपालिका	गाउँपालिका
६.५	सूचना तथा संचार प्रविधिको कृषिमा प्रयोग सम्वन्धि अभिमुखीकरण	ब्यवसायिक कृषकहरूमा कृषि प्रवर्धनको लागि सूचना तथा संचार प्रविधिको प्रयोग गर्ने अभ्यास बढ्ने	पटक	४	४				२ लाख	२ लाख	संघ, प्रदेश कृषि तथा भुमि मन्त्रालय र गा.पा	गाउँपालिका, कृषि शाखा
६.६	स्थानीय उत्पादनमा आधारित दिवा खाजा कार्यक्रम संचालन सम्बन्धी कार्यविधि तयार	स्थानीय उत्पादनको प्रवर्धन र खाद्य स्वच्छता मा बढावा	संख्या		१					१ लाख	गाउँपालिका	गाउँपालिका
६.७	खाद्य सुरक्षा सम्वन्धि आवधिक योजना निर्माण र कार्यान्वयन	गाउँपालिका स्तरीय खाद्य सुरक्षा सम्वन्धि आवधिक योजना तयार हुने	संख्या	१					२ लाख		गैसस र गाउँपालिका	गैसस र गाउँपालिका
६.८	बिषादी न्यूनिकरण कार्यविधि तयार	बिषादीको समुचित उपयोग र न्यूनिकरणमा सहयोग पुग्ने	संख्या		१					१ लाख	गाउँपालिका	गाउँपालिका
६.९	आवधिक योजना तर्जुमा गाष्ठी	आवधिक यो जना निर्माणमा गाउँपालिकाको क्षमता अभिवृद्धि हुने	सरोकार वाला	४०					४ लाख		गाउँपालिका	गाउँपालिका

अनुसूची ४.२: जनसांख्यिकीय वितरण

क्र.सं.	विवरण	एकाई	संख्या	थप जानकारी
१	कुल जनसंख्या	व्यक्ति	५५९७२	
२	पुरुष जनसंख्या	व्यक्ति	२७९२४	४८.५ प्रतिशत
३	महिला जनसंख्या	व्यक्ति	२८८४८	५१.५ प्रतिशत
४	जनसंख्या वृद्धिदर	प्रतिशत (%)	१.४३	वार्षिक
५	घरधुरी संख्या	संख्या	८४४३	
६	औसत घरधुरी आकार	व्यक्ति	६.६३	घरधुरी प्रतिव्यक्ति
७	लिङ्गानुपात (sex ratio)	अनुपात	९४.०२	प्रति १०० महिला पुरुष
८	जनघनत्व	प्रति बर्ग किमी	६३२	
९	साक्षरता दर - जम्मा	प्रतिशत (%)	७२.६	
१०	साक्षर पुरुष	प्रतिशत (%)	८१.२	
११	साक्षर महिला	प्रतिशत (%)	६४.५	
१२	अपाङ्गता भएका जनसंख्या	प्रतिशत (%)	१.६	
१३	अपाङ्गता भएका महिला	प्रतिशत (%)	१.४	
१४	अपाङ्गता भएका पुरुष	प्रतिशत (%)	१.८	

श्रोत: राष्ट्रिय जनगणना, २०७८

अनुसूची ४.३: ५-वर्षे उमेर समूह र लिंगानुसार जनसंख्या

उमेर समुह	पुरुष	महिला	जम्मा
००-०४	३२०६	३२८६	६४९२
०५-०९	३६७५	३५१५	७१९०
१०-१४	३४९९	३३४३	६८४२
१५-१९	३१७६	३२७२	६४४८
२०-२४	२३५४	२८४२	५१९६
२५-२९	२०११	२४३२	४४४३
३०-३४	१४४७	१९७२	३४१९
३५-३९	१४८१	१८६४	३३४५
४०-४४	११३४	१३७३	२५०७
४५-४९	९८३	१०७२	२०५५
५०-५४	८८१	९२४	१८०५
५५-५९	८३८	७२७	१५६५
६०-६४	६३७	६४६	१२८३
६५-६९	६५३	५९९	१२५२
७०-७४	६६४	६३९	१३०३
७५-७९	२८४	१९६	४८०
८०-८४	१२०	७३	१९३
८५-८९	४३	३३	७६
९०-९४	२२	२०	४२
९५+	१६	२०	३६

श्रोत: राष्ट्रिय जनगणना, २०७८

अनुसूची ४.४: किसान परिवार र विभिन्न बालीमा जमिनको क्षेत्रफल

बालीको प्रकार	किसान परिवार संख्या	जमिनको क्षेत्रफल (हेक्टर)
खाद्यान्न बाली	६४४४	११०३०.२
कोसे/दाल बाली	९८७	७०.३
कन्दमूल बाली	२५६९	१०८.०
तेल बाली	१६४१	१८३.०
तरकारी बाली	४२२	३२.३
अन्य अस्थायी बाली	५०२	२२.१

श्रोत: राष्ट्रिय कृषिगणना २०७८

अनुसूची ४.५: परिवारको वार्षिक आम्दानिका क्षेत्रहरू (औसत आम्दानि)

सूचकांक	आम्दानिका श्रोत	वार्षिक आय (नेरु)
विभिन्न श्रोतहरूबाट प्राप्त औसत वार्षिक आय र कुल पारिवारिक आय	कृषि आय	५४,२१८
	पशुपालन तथा कुखुरापालनबाट आय	१३,६१६
	व्यापारबाट आय	९,२५०
	जागिर र पेन्सनबाट आय	३६,५२२
	स्वरोजगार पेशाबाट आय	५,५५६
	वैदेशिक रोजगारीबाट आय	२७,४१२
	ज्यालादारी मजदुरीबाट आय	९,६९२
	कुल पारिवारिक आय (वार्षिक)	५३,२४८

श्रोत: घरघुरी सर्वेक्षण, २०८१

अनुसूची ४.६: गाउँपालिकासंग भएको सार्वजनिक ऐन, कानून, निर्देशिका तथा कार्यविधिहरू

- ◆ मायादेवी गाउँपालिकाको ५ वर्षे रोजगार रणनीति, २०८०
- ◆ रोजगार संवाद मञ्च (सञ्चालन र व्यवस्थापन) कार्यविधि, २०८०
- ◆ भू-उपयोग क्षेत्र वर्गीकरण सम्बन्धी मापदण्ड, २०८०
- ◆ सुशासन प्रवर्द्धन तथा सार्वजनिक जवाफदेहिता सम्बन्धी कार्यविधि, २०७८
- ◆ आर्थिक सहायता सम्बन्धी कार्यविधि, २०७८
- ◆ विपद कोष व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७५
- ◆ कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन विधेयक, २०७५
- ◆ बजार अनुगमन निर्देशिका, २०७५
- ◆ सहकारी ऐन, २०७५

अनुसूची ४.७: खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजना निर्माण गोष्ठीमा सहभागीहरूको वितरण

क्र.स.	नाम थर	पद	कार्यालय/संस्था
१	बाबुराम आचार्य	प्रमुख	जिल्ला समन्वय समिति, कपिलवस्तु
२	वलीउद्दिन मुसलमान	प्रमुख	मायादेवी गाउँपालिका
३	सरस्वती यादव	उप-प्रमुख	मायादेवी गाउँपालिका
४	रामकृष्ण तेली	प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत	मायादेवी गाउँपालिका
५	महेन्द्र प्रसाद यादव	स्वास्थ्य शाखा प्रमुख	मायादेवी गाउँपालिका
६	सुरेन्द्र चौधरी	रोजगार शाखा	मायादेवी गाउँपालिका
७	बालकृष्ण बराइ	कृषि शाखा - JTA	मायादेवी गाउँपालिका
८	रामवेलास मोर्य	कृषि शाखा	मायादेवी गाउँपालिका
९	रघुवेन्द्र पाण्डे	वार्ड अध्यक्ष	मायादेवी गापा वार्ड न. ५
१०	मोहम्मद हुसैन मुसलमान	वार्ड अध्यक्ष	मायादेवी गापा वार्ड न. २
११	सन्दीप कुमार चौधरी	वार्ड अध्यक्ष	मायादेवी गापा वार्ड न. ६
१२	मुस्ताक अहमद मुसलमान	वार्ड अध्यक्ष	मायादेवी गापा वार्ड न. ८
१३	मोहम्मद इस्हाक	वार्ड अध्यक्ष	मायादेवी गापा वार्ड न. २
१४	रोशन यादव		मायादेवी गापा वार्ड न. ७
१५	अब्दुल रहमान	वार्ड सदस्य	मायादेवी गाउँपालिका
१६	कनियाँ कलवार	अगुवा कृषक	मायादेवी गापा वार्ड न. २
१७	रामशिव कुर्मी	प्राविधिक	मायादेवी गाउँपालिका
१८	मोहम्मद रफिक फकीर	प्राविधिक	मायादेवी गाउँपालिका
१९	परमेश्वर यादव	पशु शाखा	मायादेवी गाउँपालिका
२०	विरेन्द्र कुमार यादव	पोषण शाखा	मायादेवी गाउँपालिका
२१	श्याम कुमार विश्वकर्मा	खानेपानी तथा सरसफाई शाखा	मायादेवी गाउँपालिका

२२	अलिशा यादव	कम्प्युटर अपरेटर	मायादेवी गाउँपालिका
२३	डा. पेबेज आलम	प्रमुख	भेटेनरी अस्पताल
२४	बिलाल अहमद	प्रमुख	सामुदायिक अस्पताल
२५	इन्द्रावती केवट	अगुवा कृषक	मायादेवी गापा वार्ड न. ८
२६	अब्दुल माजिद	प्रमुख	लक्ष्मी युवा क्लव
२७	कमला सापकोटा	परियोजना संयोजक	KSSC-Nepal
२८	अशोक चन्द्र लम्साल	नागरिक समाज परिचालन तथा वकालत अधिकृत	KSSC-Nepal
२९	ममता भट्टराई	अनुगमन तथा मुल्यांकन	KSSC-Nepal
३०	सुमित्रा भट्टराई	सामुदायिक परिचालक	सुधारिएको खाद्य प्रणाली परियोजना
३१	हनुमान प्रसाद यादव	सामुदायिक परिचालक	सुधारिएको खाद्य प्रणाली परियोजना
३२	सुवास खनाल	सामुदायिक परिचालक	सुधारिएको खाद्य प्रणाली परियोजना
३३	सृजना रेग्मी	सामुदायिक परिचालक	सुधारिएको खाद्य प्रणाली परियोजना
३४	गोपी कृष्ण श्रेष्ठ	वित्त अधिकृत	सुधारिएको खाद्य प्रणाली परियोजना
३५	विकास आचार्य	अनुगमन तथा रिपोर्टिङ्ग अधिकृत	FORWARD Nepal
३६	उत्तम शर्मा	प्राविधिक संयोजक	WHH Nepal
३७	सृजना पौडेल	परियोजना संयोजक	कालिका स्वावलम्बन सामाजिक केन्द्र
३८	रामेन्द्र सिंह रावल	कार्यकारी निर्देशक	कालिका स्वावलम्बन सामाजिक केन्द्र
३९	प्रशान्त कार्की	उपाध्यक्ष	कालिका स्वावलम्बन सामाजिक केन्द्र
४०	तीर्थकुमार तिमिसिना	कार्यक्रम निर्देशक	FORWARD Nepal
४१	सुमन न्यौपाने	कार्यक्रम संयोजक	FORWARD Nepal
४२	गोपाल भण्डारी	पत्रकार	एभी न्युज टेलिभिजन
४३	महेश जैसी	प्रशिक्षक/सहजकर्ता	सहयात्री कन्सल्ट, ललितपुर
४४	सुरज आचार्य	प्रशिक्षक/सहजकर्ता	सहयात्री कन्सल्ट, ललितपुर

नोट: यो रणनीतिक योजना तयार गर्न सहयात्री कन्सल्ट, ललितपुरले प्राविधिक सहयोग गरेको थियो !

अनुसूची ४.८: खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजना निर्माण गोष्ठीको बिषयबस्तु

दिन	छलफल भएका बिषयबस्तु
पहिलो दिन	<ul style="list-style-type: none"> ◆ गोष्ठीको शुभारम्भ (परिचय, गोष्ठीको उद्देश्य, अपेक्षा तथा गोष्ठीको विषयवस्तु) ◆ खाद्य अधिकार, खाद्य सम्प्रभुता, खाद्य सुरक्षा र खाद्य प्रणालीको अवधारणा ◆ खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता ऐनका प्रावधानहरू र अवको बाटो ◆ खाद्य प्रणाली नेपालको परिवेश (प्रदेश तथा पालिकाको जानकारी समेत) तथा खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको एजेण्डा र यसको स्थानीयकरण ◆ खाद्य अधिकार, खाद्य प्रणाली र दिगो कृषि विकासको विद्यमान परिवेश
दोश्रो दिन	<ul style="list-style-type: none"> ◆ खाद्य अधिकार, खाद्य प्रणाली र दिगो कृषि विकासको विद्यमान परिवेश: समस्या विश्लेषण ◆ श्रोत तथा अवसरहरूको पहिचान ◆ सरोकारवालाको विश्लेषण ◆ खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजनाका उद्देश्यहरूको विश्लेषण ◆ रणनीतिक कार्यक्रम तथा कार्यक्रमको प्राथमिकीकरण ◆ योजनाको कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन
तेस्रो दिन	<ul style="list-style-type: none"> ◆ खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजनाको खाका तयार ◆ खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजनाको मस्यौदा तयारी र प्रस्तुति ◆ रणनीतिक योजनाको लागि आवश्यक थप जानकारीहरूको पहिचान तथा कार्ययोजना निर्माण (कार्यदलको गठन समेत) ◆ गोष्ठीको मुल्याङ्कन र समापन

अनुसूची ४.८: खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजना निर्माणका लागि गठीत कार्यदल तथा सल्लाहकारको वितरण

क्रसं	नाम	संस्था पद	कार्यदलमा पद
क. कार्यदल			
१	राघवेन्द्र प्रसाद पाण्डेय	वडा अध्यक्ष, मायादेवी गा.पा., वाड न. - ५	संयोजक
२	परमेश्वर यादव	पशु सेवा शाखा, मायादेवी गा.पा.	सदस्य
३	सुरेन्द्र प्रसाद चौधरी	रोजगार शाखा, मायादेवी गा.पा.	सदस्य
४	बिरेन्द्र प्रसाद यादव	पोषण सहजकर्ता, बहुक्षेत्रीय पोषण कार्यक्रम	सदस्य
५	राम बिलास मुराउ	कृषि शाखा, मायादेवी गा.पा.	सदस्य सचिव
ख. प्रविधिक सहयोग			
१	कालिका स्वावलम्बन सामाजिक केन्द्र, तौलिहवा, कपिलवस्तु		
२	फरवार्ड नेपाल, परियोजना शाखा कार्यालय, कपिलवस्तु		
३	वेल्थ हङ्गरहिल्फे (WHD), परियोजना शाखा कार्यालय, कपिलवस्तु		
४	सहयात्री कन्सल्ट, ललितपुर		
ग. सल्लाहकार			
१	बलिउद्धीन मुसलमान	अध्यक्ष, मायादेवी गा.पा.	सल्लाहकार सदस्य
२	सरस्वती यादव	उपाध्यक्ष, मायादेवी गा.पा.	सल्लाहकार सदस्य
३	सन्दिप कुमार चौधरी	वडा अध्यक्ष, मायादेवी गा.पा.	सल्लाहकार सदस्य
४	मोहमद इस्तायक मुसलमान	वडा अध्यक्ष, मायादेवी गा.पा.	सल्लाहकार सदस्य
५	मुस्ताक अहमद मुसलमान	वडा अध्यक्ष, मायादेवी गा.पा.	सल्लाहकार सदस्य
६	रामकृष्ण तेली	प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत, मायादेवी गा.पा.	सल्लाहकार सदस्य

अनुसूची ४.१०: सन्दर्भ सामाग्रीहरू

- ◆ राष्ट्रिय जनगणना प्रतिवेदन, २०७८
- ◆ राष्ट्रिय कृषिगणना प्रतिवेदन, २०७८
- ◆ जिल्ला बस्तुगत विवरण, कपिलवस्तु-२०८०, तथ्याङ्क कार्यालय, कपिलवस्तु
- ◆ घरधुरी सर्वेक्षण प्रतिवेदन (कालिका स्वावलम्बन सामाजिक केन्द्रले गाउँपालिकालाई पेश गरेको), २०८१

